

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ
FETİH HAREKETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Adem TUTAR

HAZIRLAYAN
Ayşegül ÖZTÜRK

ELAZIĞ-2011

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ FETİH
HAREKETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Adem TUTAR

HAZIRLAYAN
Ayşegül ÖZTÜRK

Jürimiz .../.../.... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans/doktora tezini oy birliği/oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve ..... Sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ FETİH
HAREKETLERİ****Ayşegül ÖZTÜRK****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****İslam Tarihi Anabilim Dalı****Elazığ-2011; Sayfa: VII+78**

El-Cezîre, Dicle ile Fırat nehirleri arasında, köklü bir geçmişe sahip olan bölgeye verilen addır. Fırat ve Dicle arasındaki kısım Grek kaynaklarında Mezopotamya denilmiş, Araplar ise bölgeyi ikiye ayırarak güneyine Sevad veya Irak, kezeyine de Cezîre adını vermişlerdir. Yani Cezîre, Yukarı Mezopotamya'yı ifade etmektedir. Bu bölgeye İslam'dan önce sırasıyla Babilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizans ve Sasaniler hâkim olmuştur. Suriye ve Irak'ı fetheden Müslüman Arapların amacı artık bu bölgeyi ele geçirmektir. Bu amaçla Hz. Ömer, el-Cezîre bölgesinde yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin fethini İyad b. Ganem'e havale eder. İyad b. Ganem, Halid b. Velid'le beraber bölgede pek çok şehri ve önemli kaleleri ele geçirir. Böylece adı geçen yer, genel olarak savaşız bir şekilde İslâm hâkimiyeti altına alınmış olur. Buradaki genişleme o zamanki iki büyük devlet Bizans ve İran imparatorluğunun aleyhine olmuştur. Ayrıca İslâm Dini buradaki halk arasında zorlama olmadan yayılma imkânı bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: el-Cezîre, Dicle, Fırat, Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, İyad b. Ganem, Halid b. Velid, İslâm

ABSTRACT

Master Thesis

Fatah Movements in Southeastern Anatolian During the Term of Hz. Ömer

Ayşegül ÖZTÜRK

The University Of Firat

The Institute of Social Science

Department of Islamic History

Elazığ–2011; Sayfa: VII+78

Al Cezire is the name of the region which has a long tradition between the Tigris and Euphrates. According to Grek sources; the region between Tigris and Euphrates was called as Mesopotamia but Arabs divided the region into two parts and renamed the south as Sevad or Iraq and to north as Cezire. Namely; Cezire refers to the upper Mesopotamia. Babylonians, Assyrians, Hitties, Persians, The great Alexander, Seleucid, Romans, Byzantine and Sassanids dominated to this region respectively. The purpose of the Muslim Arabs conquered Syria and Iraq now is to capture this area. As a matter of fact Hz. Ömer referred the conquest of Southeastern Anatolia region which takes place in Al-Cezire to Iyad b. Ganem. Iyad b. Ganem with the help of Halid b Velid, conquered many cities and important castles in the region. Thus, the mentioned places, in general, are under the domination of Islam without war. The expansion in this place was against the Byzantine and Persian empires which were the largest states at that time. Also; Islam religion found the opportunity of spreading without enforcement among the people in this place.

Key Words: Al-Cezire, Tigris, Euphrates, Mesopotamia, Southeastern Anatolia, Iyad b. Ganem, Halid b. Velid, Islam.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'YA YAPILAN FETİH HAREKETLERİNİN SEBEPLERİ

1.1. Siyasi ve Askeri Sebepler	7
1.1.1. Siyasi Sebepler.....	7
1.1.2. Askeri Sebepler.....	12
1.2. Dini ve Sosyal Sebepler	15
1.2.1. Dini Sebepler	15
1.2.2. Sosyal Sebepler.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA FETHEDİLEN BELDELER VE FETHEDİLEN BELDELERDE YAPILAN UYGULAMALAR

2.1. Fethedilen Beldeler	25
2.1.1. Urfa'nın Fethi	25
2.1.2. Mardin'in Fethi	33
2.1.3. Nusaybin'in Fethi.....	37
2.1.4. Midyat'ın Fethi	42
2.1.5. Diyarbakır'ın Fethi.....	45
2.1.6. Meyyafarikin'in Fethi	50
2.1.7. Cizre'nin Fethi	52
2.1.8. Antep'in Fethi	54
2.1.9. Adıyaman'ın Fethi	56

2.1.10. Batman'ın Fethi	58
2.2. Fethedilen Beldelerdeki Uygulamalar	59
2.2.1. Askeri ve İdari Uygulamalar	59
2.2.2. Dini ve Sosyal Uygulamalar.....	66
SONUÇ	70
BİBLİOGRAFYA	73
ÖZGEÇMİŞ	78

ÖNSÖZ

Hız. Peygamberin vefatından sonra ilk halife dönemindeki irtidat hareketlerinin bastırılmasının hemen akabinde el-Cezîre bölgesine doğru fetih hareketi başlamıştır. Bu bölgeye gelen ordular ikinci halife Hız. Ömer döneminde Bizans'ın ince bir taktikle geri çekilmesi ve doğal bir hat oluşturan Toros Dağ silsilesini tahkim edip, bu dağların önünde yer alan bölgeleri Müslüman fetihlerine açması sonucu günümüzde Güneydoğu Anadolu'ya tekabül eden kısım fethedilmiştir.

Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu üçgeni arasında kalan ve Dicle ile Fırat'ın suları ile beslenerek ziraata elverişli toprakları oluşturan el-Cezîre bölgesi bu dönemde İslam hâkimiyetine girmiştir. Bu bölge aynı zamanda ticarî yollar arasında da bir köprü vazifesi gören önemli bir geçiş noktası niteliğindedir. El-Cezîre'nin sahip olduğu bu özellikler, Sasani ile Roma devleti arasında mücadelelerin yapılmasında etkili rol oynamıştır. Bu mücadele zincirine M. 7. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyası da katılmıştır. Nihayet bölge Hız. Ömer döneminden itibaren Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Hız. Ömer dönemi birçok yeniliğe sahne olmuştur. Ülke yönetim birimlerine ayrılmış, halifeye bağlı kadılar atanmıştır. Devletin önemli sorunlarının görüşüldüğü bir meclisin ve devlet hazinesinin oluşturulması bu yıllarda gerçekleşmiştir. İlk defa Hız. Ömer döneminde stratejik önemi olan yerlere daimi ordugâhlar kurulmuştur. Bu ordugâhlar yapılan fetihlerde önemli rol oynamıştır.

Giriş ve iki ana bölümden oluşan çalışmamız, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi konumu ve tarihi durumunun genel hatları ile ele alınmasıyla başlar. Birinci bölümde; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan fetih hareketlerinin sebepleri incelenmiştir. Güneydoğu Anadolu'da fethedilen beldeler ve buralarda yapılan uygulamalar ise ikinci bölümün konusunu oluşturmuştur.

Bu çalışmamda Hız. Ömer dönemindeki Güneydoğu Anadolu Bölgesi fetih hareketleri hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bu konuyu seçmemde kaynakların temininde ve bu çalışmanın meydana getirilmesinde bana yardımcı olan hocam Prof. Dr. Adem TUTAR Bey'e teşekkür ederim.

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İ. A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İ.Ö.	: İsa'dan Önce
İ.S.	: İsa'dan Sonra
M.	: Miladi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sav.	: Sallallahu Aleyhi ve Selem

GİRİŞ

İslam kelimesi “ barış, selamet, güven” anlamına gelmektedir. Gerek Kur’an’ın genel prensipleri gerek Hz. Peygamberin uygulamaları insanlar arası meselelerin savaşa değil barış yolu ile halledilmesi şeklindedir.¹ Kur’an’daki “Hepiniz topluca barışa giriniz.”, “Barışa yanaşırlarsa, sen de hemen yanaş.”, “ Din hakkında sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkartmayanlarla dost olun.” gibi ayetlerde bu durum güzel bir biçimde açıklanıp gözler önüne serilmektedir.²

İslam’da savaş bir anlamda zorunluluk gereği başvurulmuş bir alternatif yoldur. Yani İslam semavi dinlerin hepsinde emredilen, evrensel doğruların ve insanlar arasındaki huzurun gerçekleşmesini arzu etmektedir. Bu bir idealdir ve bunu gerçekleştirebilmenin gereği olan cihadın sonucunda meydana gelebilecek olan ölüm-kalım durumu olacaktır, ama her ikisinin de mükâfatı, Müslümanlar açısından cennettir. Bu anlamda İslam tarihini bir savaşlar tarihi olarak değil, evrensel doğruların ve barışın yayılması çabası olarak algılamak gerekir.³

Hz. Muhammed (sav) dönemine baktığımız zaman onun savaştan kaçınma politikası izlediğini fark etmekteyiz. Bu anlamda daha Mekke dönemindeyken, müşriklere karşı saldırı önerisi getiren arkadaşlarını reddetmiştir. Yine kan dökülmeden boyun eğdirmek için düşmanın suyunu kestirmesi, kan dökülecek bir savaştan kaçınma adına hendek kazdırması onun barışçıl özelliğini ortaya çıkartan en bariz örneklerdir.⁴

Hz. Peygamberin vefatından sonra halife olarak müslümanların başına geçen Hz. Ebubekir dönemi kısa sürmüştür. Bu döneme baktığımızda genel olarak Medineliler, Mekkeliler ve yerleşik yaşayanlar Hz. Ebubekir’i, yeni cemaatin başkanı olarak tanımışlar onun liderliğini sorgusuz bir şekilde kabul etmişlerdir. Ancak bu durumu kabul edemeyenler de olmuştur ki onların sayısı ise birkaç kişinin dışına çıkamamıştır.⁵ Ne yazık ki Hz. Ebubekir’in halifelik dönemi fetihler dönemi olamamıştır. Onun dönemi zekât vermeyenlerle mücadele edilen, ardı arkası gelmeyen bir kısım iç ayaklanma ve kargaşalıkların yatıştırılması ile uğraşılan ve İslam tarihinde misali çok

---

¹ Mehmet Azimli, Hz. Safvan b. Muattal ve Adıyaman Bölgesinin İslamlaşması, Diyarbakır, 2008, s. 75.

² Bakara, 2/ 208.

³ Mehmet Azimli, a.g.e., s. 75.

⁴ Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul, 2003, s. 460.

⁵ Robert Mantran, İslamın Yayılış Tarihi, Çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s. 86.

ender görünen irtidat olaylarının bastırılması ile geçen bir dönem olarak tarihte yerini almıştır.⁶

İki yıl gibi kısa bir süre halifelik yapan Hz. Ebubekir'den sonra fetihler dönemini başlatacak olan kişi yani Hz. Ömer başa geçecektir. Hz. Ömer halife seçildikten sonra, Hz. Ebubekir'in başlattığı geleneğe uymuş ve ilk hutbesinde takip edeceği siyaseti şöyle anlatmıştır: “ Mümin, çekingen bir deveye benzer. Binicisinin kırbacına maruz kalmamak için, onun reflekslerini daha önceden anlar ve ona tam itaat eder. Ben Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki, bu ümmeti en doğru yola yönelteceğim.” demiştir.⁷ Hz. Ömer'in bu hutbesinde dikkat çeken husus Müslümanları itaatkâr bir deveye benzetmiş olmasıdır. Burada bütün mesele deveyi iyi yönetmektir. Bunun gibi Müslümanlar da iyi idare edilirse bütün engeller aşılacaktır.

Hz. Ömer, düşüncelerini gerçekleştirmek için büyük gayret göstermiştir. Yürüttüğü siyaset sonucunda on yıl gibi çok da uzun olmayan bir halifelik süresinde fetihleri zirveye ulaştırmıştır. Öyle ki Hz. Ömer, M. 644 yılında vefat ettiği zaman İslam imparatorluğunun hudutları; batıda Mısır, doğu Akdeniz ülkeleri, Anadolu'nun güneydoğu kesimleri, Azerbaycan, Horasan ve İran'ın güney kesimleri de dâhil olmak üzere çok geniş bir sahaya yayılmıştır.⁸ Ama bu genişleme o zaman ki iki büyük devlet Bizans ve İran imparatorluğunun aleyhine olmuştur. Bu dönemde Bizans imparatorluğu ile onların egemenliğinde bulunan milletler arasındaki mezhep farklılıkları ve ahaliyi ezen vergiler sebebiyle oluşan nefret, Müslümanların fethini ve işini kolaylaştırmıştır.⁹

Hz. Ömer döneminde, Anadolu özellikle de Güneydoğu Anadolu fetih hareketlerinin yoğunlaştığı yerler arasında olmuştur. Anadolu her çağda coğrafi konum itibarıyla büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca doğu-batı istikametinde bir geçit, Asya ve Avrupa arasında bir bağlantı yeri olması hasebiyle, stratejik ve jeopolitik önemini tarihin hemen her devresinde muhafaza etmiştir.¹⁰ Hz. Ömer döneminde el-Cezîre veya diğer adıyla Mezopotamya denildiği zaman Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgelerin kast edildiği bilinmektedir.¹¹ Fırat ve Dicle arasındaki bölgeye Grek kaynaklarında Mezopotamya denilmiş, Araplar ise bölgeyi ikiye ayırarak güneyine

⁶ Zekeriya Kitapçı, Yeni İslam Tarihi ve Türkler, C. I, Konya, 1999, s. 262.

⁷ Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, C.I, İstanbul, 1991, s. 276.

⁸ Zekeriya Kitapçı, a.g.e., C.I, s. 263.

⁹ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., C.I, s. 279.

¹⁰ Metin Tuncel, “Anadolu”, D.İ.A, C.III, İstanbul, 1991, s. 107.

¹¹ İbn'i Şeddat, el-Ulaku'l Hatıra Fî Zikrî Umera Şam ve'l Cezîre, İzzettin Muhammed b. Ali b. İbrahim, C. III, Dımışk, 1991, s. 4.

Sevad veya Irak kezeyine de Cezîre adını vermişlerdir. Yani Cezîre Yukarı Mezopotamya'yı ifade eden kısma tekabül etmektedir.¹²

Bu bölgeye İslam'dan önce sırasıyla Babilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selefkiler, Romalılar, Bizans ve Sasaniler hâkim olmuştur. El-Cezîre bölgesi M.S. 3. ve 6. yüzyıllarda Romalılar 'la Sasaniler arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. İslamiyetin ortaya çıktığı sırada bölge önce Sasanilerin sonra Bizanslıların eline geçmiştir. El-Cezîre bölgesi, İslam'dan önce ve İslam tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyar-ı Mudar", "Diyar-ı Rebia" olmak üzere iki kısma ve daha sonraları da "Diyar-ı Bekr" olmak üzere üç tarihi kısma ayrılmıştır.¹³ Bölgede Rakka, Nusaybin, Diyarbakır, Urfa, Sencar ve Musul'a kadar çok sayıda yerleşim yerinin ismi geçmektedir.¹⁴ Bunlardan Diyar-ı Mudar'ın merkezi Harran, diğer şehirleri Urfa, Rakka ve Suruç'tur. Diyar-ı Bekr'in merkezi Meyyâfarikin diğer şehirleri Amid (Diyarbakır), Mardin ve Erzen'dir. Diyar-ı Rabia'nın merkezi Nusaybin, diğer şehirleri Sincar, Re'su'l-Ayn, Beled, Dara, Habur, Cizre, Arzente olmuştur.¹⁵

El-Cezîre, Asya'da Fırat ile Dicle nehirleri arasında bir bölgenin adı olmakla beraber tarihi süreç içerisinde bölgenin sınırları değişiklik göstermiştir. El-Cezîre'nin sınırları kuzeyden Keban kasabasının önünden geçen Fırat nehrinden başlar ve güneye doğru Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hile beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniyye'ye yaklaştıktan sonra doğuya yönelir. Burası el-Cezîre bölgesinin Fırat hududunu teşkil eder. Bundan sonra doğuya dönerek Dicle hudud kabul edilerek doğuya yönelir ve İmare, Bendar, Tikrit, Hadise, Musul, Cezire-i İbn-i Ömer ve Hasankeyf taraflarını içine alarak, Tepe Horbus (Batman) şehrine ulaştıktan sonra kuzeye yönelir. Oradan Meyyafarikin (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murad nehrine ulaşır. Bu sınırlar el-Cezîre'nin en geniş sınırlarını oluşturmuştur. İslam fetihleri sırasında ise Diyarbakır'dan başlayarak, Tikrit'e kadar uzanan kısma el-Cezîre adı verilmiş, ondan ötesi de Irak-ı

¹² Adnan Çevik, XI-XIII Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 44 ; Mevlüt Koyuncu, İlk İslam Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci, SAÜ Fen Edebiyat dergisi, www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis-sayıları, 2008, s. 132, (22.09.2011)

¹³ İbn'i Şeddat, a.g.e., C. III, s. 5; Ramazan Şeşen, "Cezîre", D.İ.A, C. VII, İstanbul, 1993, s. 509.

¹⁴ Sadık Eraslan, Sosyal ve Politik Sonuçlarıyla Hz.Ömer Devri Fetih Hareketleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1997, s. 81.

¹⁵ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara, 1996, s. 9.

Arab dairesine ilhak edilmiştir. Eyyubiler zamanında ise Musul, el-Cezîre bölgesinden ayrılarak, Diyarbakır vilayetinin sınırları (Harput, Urfa ve Re'su'l-Ayn) el-Cezîre bölgesinden sayılmıştır.¹⁶

El-Cezîre böldesindeki halkın çoğu İslam fetihleri sırasında ne Şam ne de İran-İrak topraklarına dâhildir. İstilaya hedef olan diğer bütün memleketlerde olduğu gibi bu bölgede bulunan ahalinin de kavmi bir birlikten uzak olduğu görülmüştür.¹⁷

Hz.Ömer'in hilafeti sırasında el-Cezîre bölgesi dikkatleri üzerine çeken nadide bir merkezdir. Bu bölgeye bu özelliği veren en temel şey bölgenin Doğu ile Batı dünyalarını birbirine bağlayan eski yollar sisteminin bir düğüm noktası oluşturduğu yerde olmasıdır. Bu durumun neticesi olarak da bütün bu bölgede çok eskiden beri parlak bir medeniyet seviyesine erişmiş şehirler kurulmuştur. Böylelikle burada işlek ticaret yolları da oluşmuştur. Eski çağlardan itibaren el-Cezîre'yi kateden iki büyük ticari ve askeri yol da bu durumun sonucudur. Bunlardan kuzeydekine baktığımızda, Ninova'dan Musul yanında Dicle'yi geçerek Nusaybin'e oradan Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e varıyor ve buradan birkaç kola ayrılarak İskenderun'a, bir ikincisiyle Antakya'ya üçüncü bir kol ile de Haleb'e kavuşuyordu. İkinci büyük yola gelince; bu, büyük bir ticari yol ile Ekbatana üzerinden Bactria'ya ve kuzeydoğu Hindistan'a ve diğer büyük bir yol ile de Sistan üzerinden aşağı İndus'a bağlı bulunan Ktesiphon-Medayin'den çıkarak Hatra-Sincar-Re'su'l-Ayn yolu ile Harran'a vararak bölgenin ticari canlılığına yön vermiştir. Bu dönemde el-Cezîre bölgesinin içinde yer alan şehirlerin özellikle de Harran ve Urfa'nın önemini artıran yön, bu büyük yolların bu şehirlerde çatallaşıp kavşak noktalarını oluşturmuş olmalarından ve bu iki mevkii birbirine birleştiren üçüncü bir yola da ayrıca bağlanmasındandır. Ayrıca Irak ile Suriye'yi birleştirme ve Hind denizi memleketleri ile Batı'nın irtibatını sağlama bakımından Fırat'ın oluşturduğu suyolu da bu dönemde büyük bir önem taşımaktadır.¹⁸

Güneydoğu Anadolu'nun ve dolayısıyla el-Cezîre bölgesinin İslam diniyle tanışması M. 7. yüzyılın ikinci çeyreğinde olmuştur. Dört halife devrinde nüfusu ancak bir iki milyonu bulan İslam devleti, nüfusça kendisinden kat kat fazla olan, o devrin en iyi savaş tekniği ve donanımına sahip Sasani ve Bizans imparatorlukları karşısında

¹⁶ Abdulgani Bulduk, El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, Çev. Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004, Giriş s. 19.

¹⁷ Fikret İşıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul, 1960, s. 38.

¹⁸ Fikret İşıltan, a.g.e., s. 2- 3.

birkaç yıl içinde önemli başarılar elde etmiş, neticede Sasani İmparatorluğu bütünüyle ortadan kaldırılmış, Bizans imparatorluğu ise Mısır, Filistin, Suriye ve el-Cezîre gibi önemli eyaletlerinden yoksun bırakılmıştır.¹⁹

Bu dönemde Suriye ve Irak, Müslümanların eline geçtikten sonra Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmının da içinde yer aldığı el-Cezîre bölgesi de artık Müslümanların eline geçmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki bu islam fetihleri sırasında, Bizans kuvvetlerinin sayısı oldukça azdır. İslam fetihleri yapıldığı zaman bölgedeki halka baktığımızda özellikle Arami halkın savunmasız ve imparatorluğun idaresine karşı da isteksiz olduğu, bilinen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkati çeken başka bir husus da buradaki küçük devletlerdir ki bunun sebebi de Mezopotamya'nın büyük devletlerarasında sahipsiz bir arazi olduğu uzun karışıklık devreleri olabilir. Çünkü ortamda bir boşluk söz konusudur ve buradaki bedevi Araplar da bu durumu güzel bir şekilde değerlendirip, bunun sonucunda küçük devletler kurmuşlardır. Öyle ki, Edesa (Urfa)'da bir Arap sülalesi hükümdarlığa geçmiştir. Zaman içinde buradaki küçük devletler yıkılmışlar ama Arap unsuru, mevcudiyetini devam ettirmiştir.²⁰

Hız. Ömer'in halifeliği döneminde (M. 634-644) Müslüman Araplar, Bizans imparatoru Heraklios'un ordularını M. 636 yılında vuku bulan Yermuk savaşında ağır bir yenilgiye uğratarak Bizans'ı bir daha geri dönmek kaydıyla bu topraklardan uzaklaştırmışlardır. Suriye ve Irak arasında bir köprü görevi yapan ve zikredilen dönemde Bizans'ın hâkimiyeti altında olan Yukarı Mezopotamya, Müslümanlar açısından oldukça önem arz etmekteydi. Çünkü bölgedeki Bizans'ın varlığı Müslümanlar için bir tehdit unsuru oluşturuyor ve Müslüman Arapların kuzeye ilerlemeleri engelleniyordu. Ayrıca bölge tarımsal açıdan oldukça verimli bir araziye sahip olması sebebiyle zengin bir eyalet durumunda idi. Bununla birlikte Suriye ile Irak arasındaki haberleşmenin en kolay bir şekilde yapılabilmesi, adı geçen bölge vasıtası ile sağlanabilirdi. Irak'ta fethedilen bölgelerin kontrol altında tutulabilmesini, kuzeyde Ermenistan ve doğuda Horasan'a seferlerin sıhhatli bir şekilde yapılabilmesini düşünen hilafet makamındaki Hız. Ömer, el-Cezîre'nin fethine karar vermiştir.

Hız. Ömer döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesinin fethinde en etkin kişi İyad b. Ganem olmuştur. İyad b. Ganem, Hız. Peygamberin devrinde pek öne çıkmayan biri olmakla beraber, Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarıyla, müteakip gazvelere

¹⁹ Ahmet Demir, İslam'ın Anadolu'ya Gelişi, İstanbul, 2008, s. 21.

²⁰ Julius Wellhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, Çev. Fikret İşıltan, İstanbul, 1960, s. 75.

katılmıştır. Hz. Ömer'in emri üzerine Iyad b. Ganem, el-Cezîre bölgesine gönderilmiştir. Iyad b. Ganem bu bölgedeki Bizans'ın bütün şehirlerini kontrol altına almak için harekete geçmiş ve fetih işlemlerini de başarıyla tamamlamıştır.²¹

---

²¹ Ahmet Demir, a.g.e., s. 29.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'YA YAPILAN FETİH HAREKETLERİNİN SEBEPLERİ

1.1. Siyasi ve Askeri Sebepler

Hz. Ömer döneminde Güneydoğu Anadolu'ya yapılan fetih hareketlerinin pek çok nedeni olmakla birlikte siyasi ve askeri sebepler başlıca rol oynamaktadır. Bölge, tarih sürecinde siyasi olaylarda dikkat çeken yerleşim yerlerinden biri olmayı hep başarmıştır. Bunda bölgenin stratejik konumu etkin rol oynamıştır.

1.1.1. Siyasi Sebepler

Müslümanlar, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Hülafa-i Raşidin döneminde de kendilerine bir saldırı olmaksızın bir topluma savaş açmamışlardır. Buna en güzel örnek Habeşistan'dır. Ciddi bir savaş tehlikesi sergilemeyen, anlaşmaları bozmayan yani neticede huzursuzluk yaratmayan ülkelere ne savaş açılmış ne cizye teklif edilmiştir. Bu örnek, Müslümanların fetihlerinin hedef ve gayesi açısından önemli bir durumdur.²²

İlk fetihlerin Bizans ve Sasaniler üzerine yapılmasının birçok siyasi sebepleri bulunmaktadır. Herhangi bir sebep olmadan ya da durup dururken bu ülkelere savaş açılmamıştır. Bu ülkeler, kendilerine uzatılan eli geri çevirmekle de kalmamış üstelik zarar verici faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Dolayısıyla uluslararası savaşlar açısından düşündüğümüzde Bizans ve Sasani devletlerinin her ikisi de Müslümanlara saldırıda bulunan yani kısacası saldıran devletlerdir. Müslümanların da bu duruma seyirci kalmaları beklenen bir tavır olmayacağı şüphesizdir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemi ve sonrasına baktığımızda Bizans, Müslümanların elçisini öldürmüş, bununla beraber Kuzey Arabistan'daki kendisine bağlı olan devletleri Müslümanlara karşı kışkırtmıştır. Bu sebeple Hz. Ebubekir dönemi fetihleri bir anlamda Hz. Peygamber döneminde başlayan Mute, Tebuk gibi savaşların devamı konumunda olmuştur. Müslüman davet heyetleri bu ülkelere gönderilince verilen karşılık elçilerin katledilmesi olmuştur. Ayrıca Bizans'ın hâkim olduğu bölgede

---

²² Mehmet Azimli, a.g.e., s. 80.

Müslümanlığını açıkça söyleyenlerin durumu da pek iç açıcı değildir. Onların sonları da davet elçileri gibi ölüm olmuştur. Durumum gösterdiği şudur: İlk kanı onlar dökmüş, ilk savaşı onlar açmışlardır.²³

Sasanilere baktığımız zaman onların düşmanlıklarının Hz. Peygamber dönemine dayandığını fark etmekteyiz. Zira Kisra, uluslararası kuralları hiçe sayarak Hz. Peygamberin gönderdiği mektubu yırtmış ve bununla da kalmamış Hz. Peygamberi yakalayıp getirmeleri için Medine'ye adam göndermiştir.²⁴ Bütün bu katliamlara ve daveti engellemelere karşı cevap verilmesi gerekmiştir. Bir anlamda fetihler bir zaruret gereği olmuştur. Müslümanlar kendilerine amansız şekilde saldıran bu güçlere karşı gereken cevabı vermek zorundaydılar. Bu anlamda gerçekleşen fetihler, Hz. Ömer döneminde de en yoğun şeklini yaşamıştır ve başarıyla sonuçlanmıştır.

Hz. Ömer döneminde, Bizans ile İran İmparatorlukları dünyanın en büyük iki devleti olarak bilindiği gibi, ayrıca o dönemin en mükemmel savaş araçlarına, büyük sayıda ordulara da sahip olmuşlardır. M.S. 7. Yüzyılın başında Yakın ve Ortadoğu, birbirine rakip iki büyük imparatorluk olan Bizans ve Sasani imparatorlukları arasında bölünmüştü ve bu imparatorluklar üç asırdan beri birbiriyle mücadele ediyorlardı. Grek menşeli olan Bizans imparatorluğunun merkezi Konstantinopolis, dini ve kültürü Hıristiyan ve idari sisteminin büyük bir kısmı hala Roma tarzındaydı. Bu devirde Anadolu yaylası, Bizans imparatorluğunun esas gücünü oluşturuyordu. Sasani imparatorluğunun içyapısı ise Bizans'tan daha az istikrarlı bir durumdaydı. Askeri teşkilatlanmanın sonucunda Anadolu, Bizans İmparatorluğuna sağlam bir ekonomik ve askeri temel teşkil ediyordu. Sasani İmparatorluğu M.S. 7. yüzyılın sonunda bir ihtilalden yeni çıkmış ve bunun neticesi olarak eski feodal düzenin yerini ücretli askerlere dayanan askeri despotizm aldığı bilinmektedir. Bu yeni rejim güvenliği sağlamaktan uzak olmuştur. İdareden memnun olmayanlar dini bütünlük için tehlike yaratacak mezhep ayrılığını ortaya çıkarmış, bu durum aynı zamanda imparatorluğun siyasi durumu açısından da tehlike yaratmıştır. Sasani İmparatorluğu ile Bizans arasındaki son harpler M. 602 ve M. 628 tarihlerini taşımaktadır. Bizanslılar son harpte galip gelmişlerdi fakat her iki devlet de Arabistan çölünden çıkacak olan tehlikeye karşı oldukça yıpranmış ve çok zayıflamışlardı.²⁵

²³ Mehmet Azimli, a.g.e., s. 81.

²⁴ Mehmet Azimli, a.g.e., s. 82.

²⁵ Bernard Lewis, Tarihte Araplar, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009, s. 71- 72.

O dönem dikkat çeken bir husus da dünya siyasi konjonktürü süratle Müslüman Arapların lehine olarak bozulmuş olmasıdır. Bunun sebebi ise net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bölgede uzun süre birbirleriyle mücadele eden ortaçağın iki büyük devleti artık çok yıpranmıştır. Bir başka ifade ile bölgenin iki süper devleti olarak bilinen Bizans ve Sasani devletleri, birbirleriyle ve nesiller boyu devam eden sürekli harpler sonucu çok sarsılmıştır. Bunun neticesinde ise yeni bir din, yepyeni bir imanla belki tarihte ilk defa göze çarpan bir heyecanla karşılına çıkan İslam kuvvetleri karşısında, karşı koyamayacak kadar zayıf düşmeleri olmuştur. Gerek İran gerekse Bizans'ta yerli halkın dini ve siyasi kargaşalık ve baskılar sonucu devlet idaresinden soğumuş ve adeta bezmiş olması yine bu dönemde dikkat çeken bir unsurdur.²⁶

Müslümanların el-Cezîre bölgesine yönelmesinde el-Cezîre halkının tavrı da etkin rol oynamıştır. Hicretin 17. yılında vuku bulan Hıms'ı kuşatma teşebbüsünde Heraklius'u kışkırtan el-Cezîre halkı olmuştur. Cezîreliler, Bizans kralına haber göndermiş ve Onu Şam'a asker göndermesi konusunda ikna etmiş, kendilerinin de bu konuda yardımcı olacaklarını vaat etmişler, o da onların bu tekliflerine uygun hareket etmiştir. Müslümanlar Bizanslıların toplandıkları haberini alınca, Ebu Ubeyde silahlı askerlerini toplayarak Hıms şehrinin düzlüğüne karargâhını kurmuştur. Halid b. Velid, Kınnesrin'den gelip onlara katılınca, Ebu Ubeyde yardımcı kuvvetlerin gelmesine kadar savaşa başlamak yahut savunma yapmak konusunda ona görüşünü sorunca, Halid savaş yapılması görüşünü ortaya koyarken diğer komutanlar şehre sığınarak Hz. Ömer'e mektup yazılması görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ebu Ubeyde, onların görüşüne uyararak Hz. Ömer'e bu durumu bildirmiştir ve harekete geçmeden önce ondan cevap beklemiştir.²⁷

Bu dönemde Suriye'nin Müslümanlar tarafından fethedilmiş kentlerinin her birinde bulunan kuvvetler, ancak o bölgede asayişî temin ve otoriteyi devam ettirebilecek durum ve kapasite olmuştur. Dolayısıyla hepsi de yalnız kendi bölgelerinde etkin rol oynayabilmiştir ve Ebu Ubeyde'ye gereken destek bu bölgelerden gönderilememiştir. Ayrıca eğer Ebu Ubeyde'ye yeni fethedilmiş bu şehirlerin herhangi birinden yardım gelmiş olsaydı, bu sefer o bölgedeki nizam ve disiplin tehlikeye düşebilirdi. Üstelik Bizans'ın bu bölgede yer yer askeri yığınakları bulunuyordu. Bunlar Müslümanlar için birer tehlike unsuru olduğu gibi bu şehirlerden birinde İslam

²⁶ Zekeriyâ Kitapçı, a.g.e., C.I, s. 264.

²⁷ İbnü'l Esir, İslam Tarihi, Çev. M. Beşir Eryarsoy, C. II, İstanbul, 1985, s. 485.

kuvvetlerinin seyrekleşmesiyle birlikte halk bir karışıklık çıkarabilirdi. Bu nazik durumu göz önünde bulunduran halife Hz. Ömer, Irak'ta bulunan Saad b. Ebu Vakkas'a bir mesaj göndermiştir.²⁸ Bu mesajda komutasında bulunan Ka'ka b. Amr'ı bir kuvvetin başında derhal yardım için Hıms'a göndermesini, ayrıca Iyad b. Ganem komutasında bir kuvveti de Bizanslılara destek olmaya çalışan el-Cezîre halkı üzerine göndermesini emretmiştir.²⁹ Aynı gün Ka'ka b. Amr, dört bin süvari ile birlikte Hıms'a yürürken Iyad b. Ganem ile el-Cezîre komutanları da Cezîre yoluna koyulmuşlardır. Her komutan tayin edildiği ve emredildiği yerleşim yerine vakit kaybetmeden gitmiştir.³⁰

Hıms'ı kuşatmış bulunan Bizans kuvvetlerine yardım etmekle meşgul bulunan el-Cezîre ahalisi ise İslam ordularının memleketlerinin eşiğine geldiğini duyunca derhal Hıms'ı terk edip memleketlerine dönmüşlerdir.³¹ El-Cezîre ahalisi, Hıms'ı kuşatma teşebbüsünde bulunan Heraklios'a yardım etmekten son anda vazgeçtiği için Bizans'tan kopmuştur. Dolayısıyla burası İranlılar, Bizanslılar ve Müslümanlar arasında kalan bir ara bölgeye dönüşmüştür. Bu bakımdan bir ülke ve müstakil bir idare statüsü söz konusu olmadığından düzenli bir askeri güç de söz konusu olmamıştır.³² Ayrıca Müslüman Araplar, Suriye ve Babilonya'ya sahip olduktan sonra bu iki memleket arasında bulunan Mezopotamya'da kendiliğinden düşmeye mahkûm olmuştur. Bizans kıt'aları orada sadece birkaç müstahkem mevkiye mevcut olarak kalmıştır.³³ Yine Müslümanlar Suriye'yi ve Irak'ı fethettikten sonra teorik olarak en azından, Suriye ve Irak arasındaki haberleşme imkânını en kolay ve en rahat tehdit eden Bizans hâkimiyetindeki Mezopotamya'nın kökünü kazımak istemeleri doğaldır. Mezopotamya'nın fethi, imparatorluğun takviyesinde ihtiyatlı bir adım olacaktır.³⁴

Bazı gerçekler kolaylıkla anlaşılabilir ki Bizans İmparatorluğunun Mezopotamya'yı elinde tutması öncelikle Suriye'deki ve Irak'taki Müslümanları özellikle Anadolu gibi diğer potansiyel hedeflerden askerlerini çekmek zorunda bırakmıştır. Müslümanlara kaptırılan bölgeleri geri almak amacıyla olası Bizans karşı saldırısı için ya da uzun süren Bizans-Pers savaşından sonra Heraclious'un Perslilerle iyi ilişkiler kurması, bölgede kalan Sasani Persleriyle koordinasyonda ortak bir karşı

²⁸ Mahmut Şakir, Dört Halife, Çev. F. Aydın, İstanbul, 1994, s. 224.

²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, C.I, İstanbul, 2007, s. 339.

³⁰ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 485 ; Belazuri, Futuhu'l Buldan, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 246.

³¹ Zuhuri Danışman, Büyük İslam Tarihi, C.III, İstanbul, 1985, s. 46.

³² Sadık Eraslan, a.g.e., s. 81.

³³ C. Brockelmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1992, s. 45.

³⁴ Walter Kaegi, Bizans ve İlk İslam Fetihleri, Çev. M. Özay, İstanbul, 2000, s. 232.

saldırı oluşturma teşebbüsü için bir sıçrama tahtası vazifesi görebilecek ileri bir üssü elde tutmaya bu bölge yardımcı olmuştur. Mezopotamya, Heraclious'un komutanlarını ve askerlerini seçmesinde önemli bir yere sahip olan Bizans İmparatorluğunun Ermenistan bölgesini, Müslümanların saldırılarından ve işgalinden de belli bir dönem korumuştur.

Müslümanların Suriye'deki varlıklarını sürdürmelerinde Bizans'ın bir üssü niteliğine sahip Mezopotamya'nın muhafazası önemli olmuştur. M. 620'li yıllarda Perslilere karşı başarılı sonuçlar alınırken Arap kabilelerinden faydalanan yine Bizans olduğundan Mezopotamya'nın elde tutulması Heraclious'un orduları için Arap kabileleri arasında asker toplama işini etkileme açısından önemli olmuştur. Bizans'ın kısa sürede sayıca olağanüstü arttığı bölgedeki İslam fetihleri, bazı sorun çıkaran Pers direniş hareketlerinin sona erdirilmesine neden olmuştur.³⁵ Bu da gösteriyor ki, buradaki fetihler Müslümanların haberleşmelerine karşı olası tehdidi de ortadan kaldırmaya yardımcı olmuştur. Ayrıca Müslümanların Mezopotamya'yı fethi, Irak'ın kontrol altında tutulmasında önemli bir takviye nitelik olarak hizmet görmüş, Ermenistan'ın Bizans hâkimiyetindeki eyaletlerini ele geçirmek ve böylece Heraclious'un Ermenistan'dan asker toplama teşebbüsünü engellemeye yönelik çabalarının başlangıcını oluşturduğu da söylenebilir.

Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen önemli saldırıların sonucunda Mezopotamya'nın kaybedilmesi, Bizans'ın müttefik Arap kabileleriyle ve insan gücüyle olan bağı koparmış ve Müslümanlarla savaşmak amacıyla ordular oluşturmak için önemli ölçüde yeni insan gücü ve daha etkili stratejiler ve taktikler geliştirme ihtiyacını doğurmuştur. Daha önceki yüzyılların aksine bu yüzyılda imparatorluğun diğer Arapları paralı olarak tutmak suretiyle Müslümanlarla daha fazla savaşamayacağı ortaya çıkmıştır. İmparatorluk Müslümanlara karşı savaş taktiklerini değiştirmek zorunda kalmış, Bizanslılarla Araplar arasında sürekli değişiklik halindeki fakat esaslı bir şekilde farklı ilişkiler oluşturan durum daha da hızlanmıştır. Fırat nehrinin güneyinin ve batısının yeni egemenleri, Bizanslılarla bazı Araplar arasındaki maziye dayanan bağları bir daha onarılmaz ölçüde ortadan kaldırma konusunda kararlı gözükmiştir. Ancak bu dönemde Bizanslılar ve Bizans'ın uzun dönemden beri ittifak halindeki Araplardan bir kısmı, her şeyi göze alarak eski bağları devam ettirme ya da yeniden tesis etme yolunda

---

³⁵ Walter Keagi, a.g.e., s. 233.

önemli çabalar harcamış ancak önemli bir netice alamamışlardır. Son olarak, Mezopotamya'nın kaybedilmesi Bizans İmparatorluğu'nu, Müslümanlara karşı Perslilerle olası bir askeri harekâtte bulunmaktan men etmiş ve Bizanslı Pers İmparatorluğu'nun yıkılmasını önlemeye yönelik çabasını da engelleyen bir neden olmuştur diyebiliriz.³⁶

Sonuç olarak Bizans'ın hâkimiyetinde bulunan Yukarı Mezopotamya Müslümanlar için önemliydi. Çünkü bölgedeki Bizans'ın varlığı Müslümanlar için bir tehdit unsuru oluşturuyor ve Müslüman Arapların kuzeye ilerlemesini engelliyordu. Irak'ta fethedilen bölgelerin kontrol altında tutulabilmesi, fethedilen yerlerle haberleşmenin daha kolay oluşturulabilmesi, kuzeyde Ermenistan ve doğuda Horasan'a seferlerin sıhhatli bir şekilde yapılabilmesini düşünen hilafet makamındaki Hz. Ömer, el-Cezire'nin fethine bu sebeplerden dolayı karar verdi. Ayrıca Müslümanları fütuhata zorlayan, onları bu coğrafyalara sürükleyen sebepler arasında bu bölgelerdeki zulümlerin yanında, bizzat Müslümanlara yönelik yapılan haksızlıklar ve saldırılar da bulunuyordu. Bu haksızlıklara son vermek amacıyla fetihler yapılmıştır ve fetihlerin sonucunda bölge İslamiyetin rahmet esintisiyle rahatmıştır. Bununla beraber bölgede yeni bir medeniyetin temelleri de atılmıştır.

1.1.2. Askeri Sebepler

El-Cezîre bölgesi bugünkü Irak'ın kuzeyi, Anadolu'nun güneyi ve kısmen de Suriye'nin kuzey doğusunu içine alan ve Fırat ile Dicle gibi önemli nehirler ile bu nehirlerle dökülen Habur, Çağçağ, Anyar Çayı gibi çayların suladığı zengin bir bölge olarak bilinmektedir. Bu bölge hem ziraate hem iskâna elverişli bir yer olmasından dolayı dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Ayrıca el-Cezîre bölgesi, daha önce de geçtiği gibi kıtalar arası geçiş noktalarının da merkezi durumundadır. İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları el-Cezîre bölgesinden geçmektedir. Bu yönüyle de önemli bir ticari merkez durumundadır. Bu önemli iktisadi konumundan dolayı tarihinin her devresinde el-Cezîre bölgesi, askeri ve siyasi bakımdan çok hareketli bir bölge konumunda olduğu gibi dikkatleri üzerine çeken cazibe merkezi konumunda da olmuştur. Elde edilen ilk dönem bilgilerinden anlaşılan şey tarihin bütün dönemlerinde bu bölge, büyük güç merkezlerinin kesişme noktası

³⁶ Walter Keagi, a.g.e., s. 259-260.

olmuştur. Doğuda Pers, batıda Roma ve güney-batıda Mısır gibi tarihin en büyük imparatorlukları arasında devamlı olarak bir mücadele sahasını oluşturmuştur.³⁷

Bugün bile el-Cezîre bölgesinin bu özelliğinin devam etmekte olması bu bölgenin coğrafi ve tarihi özelliğinden ileri gelmektedir. Şöyle bir baktığımızda, El-Cezîre sadece bir geçiş noktası olarak önem kazanmamakta olup, aynı zamanda kendisi de bir zenginlik kaynağıdır. Bunun nedeni dağlarındaki önemli madenlerdir ki özellikle de altın olmuştur. Ayrıca gümüş ve bakır da bu bölgede sıkça rastlanan madenler arasındadır. El-Cezîre bölgesindeki toprak, çok verimli olduğu gibi bölgede yer alan geniş ovalar da ister istemez dikkatleri bu bölgeye çekmiştir. Bunu sonucunda da tarih boyunca el-Cezîre bölgesi, ülkeler arasında bir mücadele sahası olmuştur. Örneklemek gerekirse bu bölgedeki Roma-Pers mücadelesine bakmak yeterli olacaktır. Bu bölgede yer alan ve merkez konumunda olan Diyarbakır, tarih sürecinde iki ülke arasında sürekli yer değiştirmiştir. Nihayet Romalıların Diyarbakır surlarını inşa etmeleriyle İran'ın istilaları durdurulabilmiştir. Surların tamamlanması ile Diyarbakır doğudan gelen saldırılardan kurtulmuş ve başka bir ifade ile Diyarbakır Roma'nın doğudaki en kuvvetli üssü haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde Roma İmparatorluğu'nun yerini alan Doğu Roma (Bizans)-Sasani mücadelelerinde el-Cezîre bölgesi önemli rol oynamıştır. Sasani-Bizans mücadelelerinde de hem bir hedef, hem de bir geçiş bölgesi olmuştur. M.S. 7. Yüzyıldan itibaren Hicaz'da doğup gelişen İslam fetihleri M.S. 7. yüzyılın ortalarında el-Cezîre bölgesine ulaşmıştır. Böylece bu tarihten itibaren İslam-Sasani-Bizans mücadeleleri halinde devam eden siyasi gelişmelerden kısa bir süre sonra bölge Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.³⁸

Müslümanların karşılaştıkları Bizans ve Sasanilerin Pers imparatorlukları, Ortadoğu ve Anadolu'da sürekli rekabet halinde olmuşlar, bu iki devlet adı geçen bu bölgeleri ele geçirip hâkimiyetlerini de güçlendirmek istemişlerdir. Bu sebepledir ki Hüsrev II. (M. 590- 628) devrinde, İranlılar Kudüs ve Mısır'ı alarak Küçük Asya'ya varmıştır. Durum böyleyken Avar ordusu da İstanbul'u kuşatma teşebbüsüne girişmiş fakat Yunan kralı Heraklios'un sert tavrıyla karşılaşmıştır. Heraklios Avarları ve Persleri püskürtüp, kaybedilen toprakları almış, Persleri baş şehirleri Ktesifon'a kadar takip ederek çok ciddi zararlar vermiştir. Anlaşılabileceği üzere bu dönemde Bizanslılar ve Persliler'in yapmış oldukları şey birbirlerinin kuyularını kazmak olmuştur. Bu da tabiki

³⁷ Abdulgani Bulduk, a.g.e., Giriş s. 19.

³⁸ Abdulgani Bulduk, a.g.e., s. 20.

Müslümanların işini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Müslümanların fetih hareketlerini kolaylaştıran şeyler arasında, asırlarca varlıklarını devam ettiren bu imparatorlukların kendi içlerinde yaşadıkları iç zorluklar da olmuştur. Heraklios için dini güçlükler, Sasaniler için idari anarşi, ne yazık ki her iki devletin eyaletlerinin sadakatinden şüphe edilir olması ve iki devletin de sınırlarının askerlerden arındırılmış olması Müslümanların işini kolaylaştırmıştır. Durum böyleyken içte ve dışta zor günler yaşanırken iki devlet de etraflarında olup biteni fark edememiş ne Bizans ne Ktesifon, Arabistan'da meydana gelen değişikliklerden haberdar olamamıştır. Bu değişikliklerden haberdar olmaları daha sonraki dönemler de aldıkları yenilgiler neticesinde olacaktır.³⁹

Bizans ordusu Yermük savaşında büyük bir hezimete uğradığı zaman, Urfa'daki Bizanslı kumandan Jean Kataias, Suriye İslam orduları başkomutanı Cerrah oğlu Ebu Ubeyde ile temasa geçerek on yıllığına vergi vermeyi taahhüt edince, Heraklios tarafından görevden alınmıştır. Antlaşmanın bozulması Müslümanlara serbest hareket etme imkânını vermiştir. Coğrafi bakımdan el-Cezîre'nin önemli şehirlerine yakın olan Suriye ordugâhındaki askerler, özellikle de Hıms ordugâhındaki İslam ordusu Bizans'a karşı bu taraftan saldırıya geçecektir.⁴⁰

El-Cezîre askerlerinin çekip gitmesiyle oldukça zayıflayan Bizans, Ebu Ubeyde'nin saldırılarına dayanamayıp kaçmış, Müslümanların Hıms'taki hâkimiyeti daha önce geçtiği gibi güçlenmiştir. Bu dönemde Hz. Ömer'in, Ebu Ubeyde'ye bir mektup yazarak ondan İyad b. Ganem'i, el-Cezîre'ye göndermesini istediği mektup şöyledir:

“Bismillahirrahmanırrahim

Allah'ın kulu, müminlerin emiri Hattab oğlu Ömer'den Cerrah oğlu Ebu Ubeyde'ye,

Allah'ın selamı üzerine olsun. Allah'a hamd ederim, nebisine selam olsun. Allah yolunda pek çok sıkıntı çektin, Allah'a yaklaşma yolunda tembellik değil acele edenlerden oldun. Bunu yapmakla da kendinden evvel, bilahare gideceğin ahiret diyarına mükemmel ameller gönderdin. Yaptığın cihad, Allah ve nebisinin emrettiği cihadın ta kendisidir. Bundan dolayı da Allah'ın mağfiretine ulaşacağından emin ol. Sana yazdığım bu mektubu okuduktan sonra Ganem oğlu İyad'a direktif ver. Askerinin teçhizatını hazırlasın. Onu Bekr ve Rabia bölgelerine gönder. Mezkûr bölgelerin İyad'ın

³⁹ Robert Mantran, a.g.e., s. 88.

⁴⁰ Ahmet Demir, a.g.e., s. 23.

eliyle fethedilmesi hususunda, Allah'tan yardım dilerim. Ganem oğlu Iyad'a, Allah'a itaatten ve içtihadından ayrılmamasını vasiyet et. İnşallah bu cihadında tembellik ona musallat olmaz da müminlerin yoluna tabi olur. Allah'ın rahmet ve bereketi tüm müminlerin üzerine olsun.”⁴¹

Bu mektupla beraber Iyad b. Ganem, el-Cezîre bölgesine yönelmiştir. Bu bölge Müslüman Araplar için çok önemli bir konumda olmuştur. Çünkü Irak'ta fethedilen bölgelerin kontrol altında tutulmasında bu bölge önemli bir üs niteliğindedir. Coğrafi konum olarak ise o dönemki büyük imparatorlukların arzu ettikleri ender yerleşim merkezlerinden biriydi. Ayrıca bu dönemde Müslüman Arapların rotası kuzeye çevrilmiş bulunmaktaydı. Kuzeydeki Ermenistan ve doğuda Horasan'a seferlerin sıhhatli bir şekilde yapılabilmesi için Bizans'ın elinde bulunan el-Cezîre ve bu bölge içindeki Güneydoğu Anadolu Bölgesi, fetihlerin sağlıklı yürütülebilmesi için ele geçirilmesi zorunlu olmuştur.

1.2. Dini ve Sosyal Sebepler

Güneydoğu Anadolu Bölgesine yapılan fetih hareketlerinde siyasi ve askeri sebeplerle beraber dini ve sosyal sebeplerin de etkisi olduğu görülmektedir. Bu anlamda Müslüman Araplar bu fetihler için yola düşerken, içlerindeki dinî duyguları, idealleri, hedefleri yol gösterici olduğu kadar bölgenin zengin yapısı, ticari konumu da etkili olmuştur. Onlar fethettikleri topraklara istekle gitmiş, sayıları az olmasına rağmen galip gelmişlerdir. Müslümanlar, kendilerinden kat kat büyük, zorla toplanıp getirilmiş Bizans ve Sasani ordularını, ağırlığı dinden kaynaklanan bir güç ve arzuyla yenmişlerdir.

1.2.1. Dini Sebepler

İslam fetih hareketlerinin ortaya çıkmasındaki nedenlerin başında yer alan dini sebepler çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. İslam hareketinin daha çok Arapça yazılmış kaynaklarındaki dini bakımdan yapılmış yorum ve izahları, bütün itibariyle yahut evvel emirde bu hareketin dini, ilahi bir hareket olduğu ve fakat bunun altında iktisadi sebep ve amillerin de yattığına dair bir yorumda bulunmaktan uzak olduğu merkezindedir. Buna mukabil birçok Hristiyan tarafından ileri sürülen görüşte ilk Arap Müslüman

---

⁴¹ Belazuri, a.g.e., s. 247; Ahmet Demir, a.g.e., s. 28.

fatihler, bir elinde “Kur’an” diğer elinde de “Kılıç” şıklarını tutan kimseler olarak takdim olunmak istenilmiştir.⁴² Bazı âlimlerin bunu normal görüp, Hristiyanlığın kılıçla yayılması gibi, İslam’ın da kılıç zoruyla yayılabileceğini düşünmesi kabul edilemez bir görüştür. Böyle görüşlere sığınmalarının sebebi bizce, Müslümanların fetihlerinden elde ettikleri başarıyı dinden kaynaklanan coşkunun ötesinde farklı sebeplere bağlama arzusu olmalıdır.

Arap yarımadası dışında ve bilhassa Ehl-i Kitap olan Hristiyan ve Musevilerin daha çok arzu ve seçimlerine bağlı kalmak üzere Kur’an ve Kılıç’tan ayrı üçüncü bir şık daha ortaya koymuşlardır ki bu da cizye⁴³ olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de belirtilen “Kendilerine Kitap verilenlerden oldukları halde ne Allah’a ne ahiret gününe inanmayan Allah’ın ve Resulünün haram ettiğini haram tanımayan ve hak dini din edinmeyen kimseler ile küçülmüş oldukları halde, elden cizye verecekleri hale gelinceye kadar savaşın.”⁴⁴ ayeti Müslümanlara yol gösterici olmuştur. Şartların bir icabı olarak daha sonraları bu üçüncü seçimli şık Mecusilere, Berberilere ve Türklere de teşmil etmiş, durum ve vakalar icap ettirdikçe teori bütün bunlara çareler getirmiştir.⁴⁵

Bazı kimseler tarafından ortaya atılan bu iddiaların geçersiz olduğu ortada olup ilk dönem ve Hz. Ömer dönemi fetih hareketlerinin en önemli nedeni bizce dinin içinde saklı olan iman gücü olmalıdır. Çünkü İslam’da savaş emreden ayetlere baktığımızda karşımıza çıkan şey, bu ayetlerin zulmü engellemeye yönelik emirlerden oluştuğudur. Kur’an’ın savaş izni verdiği yerde zulme, haksızlığa yanıt vardır. Bu konudaki emirler, sadece Müslümanların zulme uğraması kaydına bağlanmamış, ezilen bütün insanları kurtarmak gibi bir boyutu da içererek, Müslümanlardan “sadece ezilen Müslümanları” değil, hiçbir din kaydı koymaksızın yeryüzündeki bütün ezilenlerin kurtarılması istenmiştir. “Niçin kadın, çocuk ve ezilenler için savaşmıyorsunuz”⁴⁶ ayeti ile Müslümanlara din farkı gözetmeksizin ezilen insanları, ezenlerin boyunduruğundan kurtarma görevi vermekte ve mükâfat olarak bu uğurda ölenlere cennet müjdelenmektedir.

Şöyle bir İslam ordularının sayısına baktığımızda, özellikle ilk dönemlerde mevcutlarının çok fazla olmadığı karşımıza çıkmaktadır. Durum böyleyken Bizans ve

⁴² Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, Çev. S. Tuğ, C. I, İstanbul, 1995, s. 218.

⁴³ P. Hitti, a.g.e., C. I, s. 219.

⁴⁴ Tevbe, 9/29.

⁴⁵ P. Hitti, a.g.e., C. I, s. 219.

⁴⁶ Nisa, 4/75.

İran ordularını muhtelif yerlerde yenilgiye uğratıklarında akla gelen ilk şey bu iki devletin askeri gücünden daha fazla bir askeri güç söz konusu olmalıdır. Ama tarih gösteriyor ki İslam orduları, bu ülkeleri fethettikleri sıralarda sayıları bu iki devletten bir tanesinin yalnız bir şehrindeki muhafız askerlerinden bile az konumunda olmuştur. Ayrıca İslam orduları büyük devletlerle yapılacak savaşlarda gereği kadar harp fennine vakıf da olamamışlardır. Öyle ki başlarda ekonomik durumları, harp aletlerini almak veya temin etmek bakımından da yetersiz kalmıştır. Ayrıca Arap askerlerinin silahı, ipe bağlanmış mızraklardan, bez parçalarıyla bele asılmış kılıçlardan ibaretti. Doğru dürüst ok ve yay kullanmasını bilemediklerinden attıkları oklar pek uzağa gitmezdi. Bu yüzden İranlılar, onlarla alay ederek “Çuvaldızı atıyorlar.” derlerdi.⁴⁷ İslam ordularının askeri durumları böyle iken ve üstelik taarruz için gittikleri memleketlerde oranın ahalisinden yardım görmeden ve araziyi bilmeden hareket etmelerinin yegâne sebebi, bizce İslam olduktan sonra yepyeni bir ruha sahip olmalarıdır. O dönemin en güçlü ve yenilmez gözüken devletleri karşısındaki bu cesaret, onlardaki İslam dininin itikad ve ahkâmına tam itaat ve teslimiyetleri olmuştur. İnandıkları ve görevli oldukları tek şey Allah Teâlâ'nın şan ve şerefini yaymak olmuştur. Bu uğurda öleceklerinin, şehid olup Cenab-ı Hakk'ın dünyadakinden daha kıymetli ve devamlı mükâfatlarına nail olacaklarına tam bir itikad ile inanmışlardır. Büyük ve meşakkatli teşebbüslere katlanmaları hususunda kendilerine kuvvet ve cesaret veren duygu İslam dininin bu feyzi olmuştur.

İslam fetih hareketlerinin yapılaş gayesini, olayların süratle ve kolayca gerçekleşmesini çok kısa bir zamanda bu kadar geniş bir alana yayılmasını anlamak için konunun Hz. Peygamberin devrinden itibaren ele alınması yerinde olacaktır. Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir'in görevini devraldığı gibi Hz. Ebu Bekir de bu görevi Hz. Muhammed (sav)' den almıştır. Dolayısıyla dinî tebliği amaç edinen bu fetihler, İslam'ın zuhurunun ve dolayısıyla risalet görevinin bir neticesinden ibarettir.⁴⁸ Zira peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed (sav) İslamiyet'i bütün insanlığa tebliğle görevlidir. Allah Teâlâ muhtelif ayet-i kerimelerde Hz. Peygamberi bütün insanlığa İslam davasını götürmekle görevlendirdiğini buyurmaktadır.⁴⁹ İslam tarihçilerine göre Hz. Peygamber bu ayet-i kerimelerin ortaya koyduğu cihanşümul bir tebliğ görevinin kendisinden sonra

⁴⁷ Hayati Ülkü, Muhtasar İslam Tarihi, C. I, 1972, s. 328.

⁴⁸ Sadık Eraslan, a.g.e., s. 12.

⁴⁹Maide, 6/67-99.

gelenler tarafından da devam ettirilmesini istemiştir.⁵⁰ Müslümanlar da Allah (c.c) ve Peygamberine iman ve bağlılığın gereği olarak İslam'ı tebliği üstlenmişlerdir. Bu noktada karşımıza Müslümanlar üzerine yüklenmiş önemli bir görev cihad çıkar. İslam fetihleri de cihadın tabii bir neticesidir. Sahih-i Buhari'de geçen bir hadiste mücahidin savaş meydanında şehit olması halinde Allah'ın inayeti ile hesapsız bir şekilde Cennet'e gideceği, şehit olmayıp sağ salim evine dönmesi halinde eli boş olarak değil yine sevapla döneceğine dair vaad, İslam askerine çöşku sağlamıştır.⁵¹ Bu da gösteriyor ki Müslümanların cihada katılmaları çok faziletli bir davranıştır. Ayrıca İslam fetihleri kendiliğinden oluşmuş plansız bir gelişme olmayıp, aksine temeli Allah (c.c)'ın emir ve Resul (sav)'ünün tavsiyelerine dayanmıştır.

İslam askeri, kaza ile kadere ve bir insanın eceli gelmeden ölmeyeceğine, eceli geldiği takdirde nerede olursa olsun öleceğine itikadı tamdır. Bu itibarla, eceli gelmemişse en tehlikeli hallerde ve yerlerde bile hayatının devam edeceğine inancı olduğundan savaflara katılmış ve büyük başarılar kazanmışlardır.⁵² Kur'an-ı Kerim' de çeşitli yerlerde geçen ayetler, İslam askerlerine güç ve moral vermiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin yenenler için ganimetlerin taksimi gibi dini duygular fetihleri hızlandıran sebeplerinden olmuştur. Böylelikle içlerinde hissettikleri bu dini duygu ve eşsiz heyecan onları bir arada tutabilmenin yolu olmuş, zayıflık ve dağılma hissedilen düşman ordusuna karşı zafere ulaşmasına yol açmıştır.⁵³

Bu demek değil ki Müslüman fetih hareketleri illaki ganimet hırsıyla yapılmıştır. Verilen müjdeler o günkü Müslümanlar üzerinde son derece etkili olmuş öyleki içlerinden bazılarının gözünü kırpmadan savaş meydanına atılmalarına yol açmıştır. Böylelikle Müslümanlar, hızlı bir şekilde fetihleri neticelendirmiştir. Burada dikkat çeken husus İslam askerlerinin, bu fetihler esnasında ve sonrasında ne zorla İslamlaştırmaya ve ne de zulüm ve haksızlıklara yer vermemiş olmalarıdır. Müslümanların fethedilen yerlerde yaptıkları şey oradaki halka uygun muamele ve şefkatle davranmaları olmuştur ki bu da düşmanları tarafından da takdir edilmiştir. Zira onlar ilâ-i kelimetullah için memleketlerini, ev ve ailelerini terk ederek hicret etmişlerdir. Bütün bu hicret ve ölüm kalım savaşlarının neticesinde beklenen iki güzel

⁵⁰ İbn'î Kesir, Büyük İslam Tarihi, Çev. M. Keskin, C.V, İstanbul, 1994, s. 177.

⁵¹ Zeynü'd-din Ahmet Zebidi, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev: Kamil Miras, C. VIII, Ankara, 1984, s. 257.

⁵² Hayati Ülkü, a.g.e., s. 330.

⁵³ Robert Mantran, a.g.e., s. 88.

netice hâsıl olmuştur. Bunlar da ya şahadet veya zaferle gazadır. Bu iki güzel şey ise Müslümanlar için en kıymetli ganimet olarak kabul edilmiştir. Defalarca İran ve Bizans idarecileri tarafından Müslümanlara dünya malı teklif edilmiştir. Onların fakirlik ve zaruri ihtiyaçlardan dolayı geldiklerini düşünüp değişik vaatlerde bulunarak, Müslümanları fetihlerden vazgeçirmeye çalışmışlardır.⁵⁴ Ancak hiçbir zaman Müslümanlar buna kanmamışlardır. Bunun en açık örneklerinden biri Kadisiye Savaşı öncesinde İranlı komutan Rüstem tarafından yapılan tekliftir. Rüstem savaş öncesi bir dizi sulh teşebbüsüne girişmiştir. Rüstem'in deneyeceği yol ordusunun gücü ve ve sahip oldukları zenginliklerdir.⁵⁵

İki ordu birbirine yaklaşıncı Rüstem, daha fazla beklemeden eline bu fırsatı değerlendirerek hemen Saad b. Ebi Vakkas'a haber yollar. O'ndan sorularına cevap verebilecek elçi göndermesini istemiştir. Saad bu talep üzerine, Muğıra b. Şabe'yi ilk gün göndermiş ve Muğıra, İslam'ı Rüstem'e anlatmıştır.⁵⁶ İkinci gün Rüstem tekrar elçi istemiş, Saad b. Ebi Vakkas ise Huzeyfe b. Mihsan'ı göndermiştir. Üçüncü gün ise tekrar elçi istenildiğinde Muğıra b. Şabe tekrar gönderilmiştir.⁵⁷ Muğıra b. Şabe'nin yanıtları da onu ikna etmeye yeterli olamamıştır.

Rüstem'in bu çabaları içinde bulunduğu çaresizliğin neticesinden olmalıdır. Bu durumu yapmış olduğu şu konuşma daha güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir: "Topraklarımıza şu gelişinizde, sizi ben üzüm çalmak üzere bir bağa girmiş ve orada bir kavuğa gizlenmiş zayıf bir tilkiye benzetiyorum. Bağ sahibi onu böyle çelimsiz görünce merhamete gelir ve hiç dokunmaz. Tilki bu hoşgörüden yararlanarak orada yiyip içer ve şişmanlayınca da bağı tahrip etmeye başlar. Bu kez bağ sahibi tutumunu değiştirmek zorunda kalarak adamlarıyla, çiftliğindeki hizmetçileriyle üzerine gelir. Onu kovuktan çıkarmaya çalışırlar. Ancak semirdiği için onu bir türlü bu kovuktan çıkaramazlar, çareyi onu kovukta öldürmekte bulurlar. İşte siz de memleketimizden böyle kovulacaksınız!" Rüstem bu ve buna benzer konuşmalarıyla İslam askerlerinin morallerini psikolojik açıdan bozmak istemiştir. Kendi sahip olduğu zenginlikleri birer ayrıcalık olarak görmüş İslam askerlerinin de buna tenezzül edeceğini ummuştur ki arkasından elbise, para ve binek hayvanı teklifinde bulunmuştur. Muğıra ise bu teklifi

⁵⁴ Sadık Eraslan, a.g.e., s. 16-17.

⁵⁵ Hüseyin Algün, İslam Tarihi, C.II, İstanbul, 1986, s. 273.

⁵⁶ Mahmut Şakir, a.g.e., s. 240.

⁵⁷ Hüseyin Algün, a.g.e. C.II, , s. 274.

kabul etmeyip yenileceklerini ve cizye vereceklerini bir kez daha belirtmiştir.⁵⁸ Buna benzer teklifler Suriye cephesinde Halid b. Velid'e de yapılmıştır. Fakat o da zerre kadar buna aldırış etmemiştir.⁵⁹

Ancak bu demek değildir ki Müslümanlar fetih hareketleri esnasında ganimet elde etmesi gayesi gütmemişlerdir. Elbette ihtiyaç içerisinde kıvranan bu insanların en azından bir kısmı için ganimet malını elde etmek bir gaye bazen de birinci gaye olmuştur. Nitekim Irak cephesine giden Beceli kabilesi bunu açıkça ve savaşa katılmanın bir şartı olarak Hz. Ömer'e hitaben öne sürmüşlerdir. Ancak Müslümanların büyük çoğunluğu için ganimet sadece fethin neticesinde tabii olarak elde edilen, İslam'a göre helal olan ve ikinci derece bir hedeften hatta neticeden öteye gitmemiştir. Fetihleri incelediğimiz zaman bunu açıkça görmekteyiz. Zira çoğu şahadet aşkı ile ölümü, memleketlerine sağ olarak dönmeye tercih etmişlerdir. Ayrıca Hıms'tan geçici olarak çekilmek durumunda kalan İslam ordusunun daha evvel alınan cizyeyi halka iade etmesi de Müslümanların maddiyatı ikinci planda tuttuklarının önemli bir göstergesidir.⁶⁰

Müslümanların Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yaptıkları fetihlerde ayrıca bölgede yer alan şehirlerin dini geçmişleri de Müslümanların ilgisini çekmiştir. El-Cezire bölgesindeki Nusaybin'e baktığımızda buraya Müslümanların ilgisinin, İslam'ın ilk yıllarına kadar dayandığı göze çarpmaktadır. Kur'an'da Cin suresindeki Peygambere gelen cinlerin Nusaybin cinleri olduğu, Nusaybinli bir Hristiyan bilginin Selmân-ı Farisi'ye son peygamberin gelmesiyle ilgili bazı sözler söylediği ayrıca Kur'an'da Bakara suresinin 259. ayetinde Üzeyir (as) peygamberin başından geçen, hayvanın ölüp tekrar dirilmesi olayının burada geçtiği, Süleyman (as) peygamberin burayı fethettiğine dair tarihsel ve kültürel bilgiler, fetih öncesi Müslümanların buraya ilgisini artıran sebepler arasında gösterilebilir.⁶¹

Yine Harran ise birçok dinin tarihinde önemli yer tutan ender yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Örneğin Kitab-ı Mukaddes, Lut (as)'ın babası Haran'dan bahseder ve ayrıca Hz. İbrahim'in babası Terah, Harran'a gelip yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Hz. İbrahim, 75 yaşına kadar burada ikamet etmiş ve sonra da Harran'dan Kenan diyarına doğru göç etmiştir. Yine bu şehir, Hz. Yakub'un kardeşi Esav'ın ölüm

⁵⁸ Mahmut Şakir, a.g.e., s. 245-246.

⁵⁹ Belazuri, Futuhu'l Buldan, s. 150-157.

⁶⁰ Sadık Eraslan, a.g.e., s. 17- 18.

⁶¹ Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarında Nusaybin'in Fethi", Makalelerle Mardin, Haz. İbrahim Özçoşar, C.I, İstanbul, 2007, s. 159.

tehdidinden kurtulmak amacıyla bir müddet yanına sığındığı dayısı Laban'ın yaşadığı şehirdir.⁶²

Sonuç olarak İslam'da savaşın gayesi İslamî fikirleri dayatmak değildir. Savaşa teşvik açısından yapılan dinî telkinler, cennet ve şehitlik gibi hükümler de, toplumu zorla dinleştirmeye yönelik değildir. Bu savaşları sürükleyen dinî bir saik vardır, ancak dinleştirme hedefi yoktur. Çünkü Müslümanlar açısından küfür, savaş sebebi değildir. Böyle olsaydı Habeşistan'a da savaş açmaları gerekirdi. Bu anlamda onları kuzeye yönlendirilen bu ordular vasıtasıyla gerçekleşen ilk fetihler sırasındaki İslam'ın yayılışı silah zoruyla değil, fetih ile olmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan bu fetihlerde de dinî saikler ilk sıradadır. İlk halifeler dinî ve evrensel hedeflerin, fetihlerde asıl amaç olmasına çalışmışlardır. Böylece ilk fetihlerin ana gerekçesini dinî motifler oluşturmuştur. Ganimet sevdası, fetihleri bu kadar sürükleyici etken olamamıştır. Fetihler, dinî heyecan ve İslamî erdemle yapılmıştır. Ayrıca bu bölgeye yapılan fetihlerde bölgenin dini geçmişi de bölgeyi cazip hale getirmiştir. Bununla birlikte fethedilen yerlerdeki halklar din değiştirmek için bir zorlamaya da tabi tutulmamıştır.

1.2.2. Sosyal Sebepler

Hz. Ömer devrinde İslam devletinin sınırları oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Öyleki Mısır'ın batısından Orta Asya'ya kadar uzanan bir oldukça geniş bir hâkimiyet alanı söz konusudur. Bu dönemde İslam yeni bir savaş çağrısı, uygun bir derlenip toparlanmaya vesile ve yürütülen davanın parolası olmuştur. İslamiyet hiç şüphesiz asla birleşmemiş darmadağınık halk yığınları için bir araya getirci güç olduğu şüphesizdir, fakat gerçekleştirdiği fütuhata anlatmak o kadar kolay olamamıştır. Bu konuda bir kısım yazar, “Bedevi aşiret ve yığınlarını harekete geçirecek olan şey, bir fanatizmden çok iktisadi zorunluluklar olmalı ve gerçekte de fetih orduları kıraç iskân mıntıklarından kuzeydeki cazip ve bereketli ülkelere doğru olmak üzere Bedeviler arasından teşkil edilmiştir” görüşünü benimsemiştir. Yine bunlara göre, fetih hareketlerine katılanların bazılarında, ahirette cennete gitmek hırs ve arzusu tahrik edici bir rol oynamış olsa bile diğer bazılarında, Basra Körfezi'nden İskenderiye'ye doğru uzanan yay üzerinde kalan medeni bölgelerin konforlu ve lüks hayatı aynı derecede harekete geçirici olmuştur.⁶³

⁶² Şinasi Gündüz, “Sabii Geleneğinde Harran”, 1. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, C.I, Şanlıurfa, 2006, s. 55.

⁶³ Philip Hitti, a.g.e., C.I, s. 219.

Annali Coetani, Becker ve diğer Batılı modern âlim ve münekkidler tarafından ilk fetih hareketleri üzerinde yapılmış olan yorum ve değerlendirmeler, eski klasik devrede yetişmiş Müslüman âlimlerin gözünden kaçmamıştır. İslam fütuhâtı üzerine kitap yazmış eski tarihçilerden mantık ve muhakemesi en yerinde olanlarından birisi el-Belazuri, Halife Hz. Ebubekir'in tertiplemediği Suriye seferi için orduyu teşkil ederken: "Mekke, Taif, Yemen, Necd ve Hicaz'da yaşayan bütün Arap kabilelerine, onları resmen Cihad'a davet eden ve onların bu konudaki ve Greklerden alınacak ganimetler üzerindeki arzularını kamçılaman yazılar yazdığını eserinde beyan etmektedir."⁶⁴

İslam ordularına karşı ülkesini savunan İran ordusu kumandanı Rüstem, Müslüman askeri kıt'alarına şu hususu hatırlatıyordu: "Öyle öğrendim ki sizler şu yaptığınız işe başka hiçbir sebepten değil, ancak fakirlik ve geçim vasıtaları hususunda darlık içinde oluşunuz yüzünden zorlanmış bulunuyorsunuz."⁶⁵ Ebu Temmam'ın Hamase'sinde zikredilen şu mısralarda durum gayet anlamlı bir şekilde ifade edilmektedir: "Hayır! Senin göçebe hayatından vazgeçişin Cennet peşinde değildir. İnanıyorum ki bu, daha çok senin ekmek ve hurmayı özlemendir."⁶⁶

Bu dönemki fetihler için yukarıda geçtiği gibi bazı müellifler "açlıktan dolayı, kuzeyin bolluk sahibi topraklarına saldırı" şeklinde aktarır, fetihlerin açlık duygusu ile yola çıkan insanlar tarafından yapıldığını belirterek fetihleri sadece "yağma gayesiyle yapılan savaşlar" şeklinde göstermeye çalışmışlardır. Kuzeye doğru yola çıkan İslam ordularının gerçekleştirdikleri fetihler esnasında onları sürükleyen sebepleri sadece tek bir sebebe indirgemek doğru değildir. Müslümanlar kuzeyde özellikle de Güneydoğu Anadolu'da büyük fetihler gerçekleştirmişlerdir ama bu fetihler sırf kuzeyin zenginliklerini elde etme amaçlı olmamıştır. Genellikle fakrû zaruret içerisinde yaşayan Araplar, harp eden askerlere verilen yüksek maaş ve ganimet dolayısıyla kısa zamanda büyük servet ve zenginliğe kavuştuklarını ve sosyal yaşantılarının bir anda büyük ölçüde değiştiğini görmüşlerdir. Onun için ki Arap kabileleri çeşitli cephelerde savaşmak için daha ilk devirlerde adeta Medine'ye çok büyük kabilelerle akın akın gelmeye başlamışlardır.

Zekeriya Kitapçıya ait olan şu görüş çok isabetli olmuştur ki ona göre " Hz. Ömer, özellikle irtidat olaylarının bastırılması ile ortaya çıkan potansiyeli çok iyi bir

⁶⁴ Philip Hitti, a.g.e., C.I, s. 220.

⁶⁵ Belazuri, a.g.e., s. 256.

⁶⁶ Philip Hitti, a.g.e., C.I, s. 220.

şekilde değerlendirmiş, asi kabilelerin çoğunu bu kolektif cihad ruhu ile Arabistan dışına hem de büyük ordular halinde sevk etmiştir.” Bunun neticesi olarak birlik ve beraberlik oluşmuş ve çok büyük başarılar elde edilmiştir.⁶⁷ Arap orduları daha önceleri de geçtiği gibi savaş aletlerinden mahrumdular ancak bu durum onların iyi bir savaşçı olmalarına engel olamamıştır. Onlar mahrumiyetlere alışkındılar ve ganimet onlar için büyük mükâfat olmuştur. Zaman zaman aç karnına dövülmüş, yiyecek bir şey bulamamışlar ancak yine de pes etmemişler zafere ulaşmak için her yolu denemişlerdir. Ancak bu yolda asla barbar ya da zorbacı olmamışlardır. Hz. Ebubekir’in söylediği şu söz Müslümanların amaçlarını gösteren güzel bir örnektir: “Alicenab olun; kadınları ihtiyarları ve çocukları öldürmeyin; meyva ağaçlarına, ekin mahsulüne, hayvanlara zarar vermeyin; düşmana karşı bile olsa verdiğiniz sözü tutun.”⁶⁸

Hz. Muhammed (sav)’den önceki devirlerde yaşanan sıkıntılar sonraki dönemleri de etkilemiştir. Önceki dönemlerdeki hükümet idaresindeki düzensizlik, sulama sisteminin bozulmuş olması ve gittikçe çoğalan halkın da bu durum karşısında çaresiz kalması daha sonraki dönemlerde yeni toprakların aranılmasını doğal olarak kaçınılmaz hale getirmiştir. Bunun için de en güzel yer Suriye ve Aşağı Mezopotamya arasında yer alan esas Mezopotamya olacaktır. Fakat burası o dönem Bizanslıların elindeydi. Burada da Bizanslılar güçlük içindeydiler. Monofizit olan Aramî halk, Grekler tarafından eziyet görmekteydi. Araplar bunu fark edip buraya yerleşmek için yönelmişlerdir.⁶⁹

El-Cezîre bölgesinde yer alan Fırat nehrinin hem ulaşım hem de ticaret yolu olarak kullanılmış olması bölgeye hareketlilik sağlamıştır. Bu yolla Birecik ile Basra körfezine ve Harran’ın içlerine uzanan güzergâh, ticari ürünlerin takası için kullanılmıştır. Bölgede yer alan çeşitli yerleşim yerlerinin tarih boyunca kavşak bir nokta olmasının bir sonucu olarak bölgede ticaret gelişmiştir. Bölgedeki konaklama tesislerinin çokluğu da bunun en güzel göstergesi olmuştur.⁷⁰

El-Cezîre sadece bir geçiş noktası olmakla önem kazanmamakta olup, aynı zamanda kendisi de bir zenginlik kaynağıdır. Zengin verimli ovaları, dağlarındaki altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin işletilmesine ve ticaretine ait bilgilerin

⁶⁷ Zekeriya Kitapçı, a.g.e., C.I, s. 264.

⁶⁸ Will Durant, İslam Medeniyeti, Çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, trsz, s. 12-13.

⁶⁹ Robert Matran, a.g.e., s. 91.

⁷⁰ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Şanlıurfa, 2008, Giriş s. 14.

Babil ve Asur çağlarına kadar gitmiş olması bunu göstermektedir. Bu konuda Abdulgani Bulduk'un görüşü dikkat çekicidir ki şöyle demiştir: "Bu el-Cezîre ile mülhakatı Asur ve Babil devletlerinin ellerinde iken menbâ-ı servetinden edilen istifade her cihetini gülzare çevirtmiş, medeniyetin umranın son derecesine ulaştırmıştı. Sâir devletlerin, kavimlerin bu havaliye ait olan arzuyu hırs ve zabıtları hicret-i seniyyeden mukaddem ki ondördüncü asrın ortasında şiddet kesb etmekle, Asur devleti aleyhine büyük bir muharebe vukû'una sebep dolu" diyerek bölgenin zenginliğine vurgu yapmıştır.⁷¹

Daha öncede belirtildiği üzere el-Cezîre bölgesi sadece bir geçiş noktası değil, aynı zamanda bir zenginlik merkeziydi. El-Cezîre'yi fethetmek için kalkışan kavim ve milletlerin iki hedefi vardı. Birincisi, bu zengin bölgeye sahip olmak, ikincisi de bu bölge üzerinden uzak ülkelere ulaşmaktır. Bu istek İslam fetihlerinde belirleyici etken olmuş ama fetihlerin yapılmasının ana nedeni olmamıştır.

---

⁷¹ Abdulgani Bulduk, a.g.e., Giriş s. 20.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HZ. ÖMER DÖNEMİNDE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA FETHEDİLEN BELDELER VE FETHEDİLEN BELDELERDE YAPILAN UYGULAMALAR

2.1. Fethedilen Beldeler

Hiz. Ömer döneminde Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı İslam coğrafyası içerisinde dâhil edilmiştir. Bu dönemdeki fetihler çok hızlı gerçekleşmiş ve böylece el-Cezîre bölgesinin kuzey kısmının fethi Hiz. Ömer zamanında tamamlanmıştır. Bundan sonra bölgedeki Bizans ve Sasani hâkimiyeti sona ermiştir. Ancak siyasî ve kültürel yapının varlığını ortadan kaldırmak o kadar da kolay olmamıştır. Ayrıca Hiz. Ömer döneminde gayri Müslimlerle yapılan anlaşmalarda geçen hususların, daha sonraki dönemlerde gerçekleşen fetihlere esas teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

2.1.1. Urfa'nın Fethi

Urfa ve çevresi medeniyet tarihinde önemli bir yer tutan önemli merkezler arasındadır. Urfa şehri tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Aynı şekilde Urfa şehrinin bulunduğu bölgenin de tarih boyunca farklı isimlerle anıldığı görülmüştür. Süryani kaynaklarında Urfa'nın Tufandan sonra Hiz. Nuh'un döneminde Kenân'ın oğullarından Nemrud tarafından inşa edildiği geçmektedir. Amir Harrak, Nemrud'un Ereğ'in yöneticisi olduğunu, Ereğ'in de Edessa'nın adlarından biri olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Yahudi ve Müslümanlarca İbrahim'in oturduğu kent olarak kabul edilmiştir. Tarihte önemli bir kavşak noktasında yer alan Urfa şehrinin isminin menşei hakkında farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Süryani Mihail, kentte Keldaniler ikamet ettiği için Ur'a "hai" kelimesini ilave edilerek "Urhai" yani "Keldanilerin şehri" olarak ifade edildiğini bu kullanım tarzının Ur-Salem'in "Şalem şehri" olarak ifade edilmesiyle paralel olduğunu ifade eder.⁷²

---

⁷²Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 1.

M.Ö. 1. Bin yılına baktığımızda bölgenin adı Asur vesikalarında “Hanigalbat” olarak geçmektedir. Ancak bölgenin kuzeydoğusu, kısmî bir ülke olarak “Kumhuma” adıyla geçmektedir. Bu daha sonraları “Kommag” e dönüşmüştür.⁷³

Kentin ismiyle ilgili bir başka değerlendirme de Urfa adı olan Orhai'nin aslında Arapçayla bağlantılı oluşudur. Buna göre Orhai, Arapça “suyu bol” anlamına gelen Vurhai'ye dönüşmüştür. Orhai'nin Orhe, Orha gibi farklı kullanışları sonunda Urfa adı ortaya çıkmıştır. Bir başka görüşte Orhai sözcüğünün Yunanca Osrhoenee, Latince Orpei'den kaynaklandığı yolundadır. Bu sözcük “Kale” ya da “Pınar” anlamına gelmektedir. Edessa koloni dönemi olarak adlandırılan dönemde bölge bazı isimlerle de adlandırılmıştır. Öyleki Edessa şehrinin ismiyle ilgili bir değerlendirme M.S. 7. yüzyılın meşhur Süryanisi Tell-Mahre aittir. Ona göre kentin ismi bölgenin ilk kralının adı olmakla beraber, “Rhy br hwy” şeklinde söylenir. Şehrin ismiyle ilgili en ilginç tanımlama ise M.S. 8. yüzyıl coğrafyacısı Yakut'a aittir. O, Edessa'yı el-Ruha olarak ifade eder. Bu isimde kentin kurucusu el-Ruha bin el-Balandi bin Malic b. Dasar'dan geldiğini ifade etmektedir. Daha sonraki Arap hâkimiyeti sırasında resmi isim olarak “Ruha” kullanılmaya başlanmıştır. Bugün kullanılan Urfa adının Ruha'dan geldiği kabul edilmektedir.⁷⁴

Urfa'ya yerleşen ilk halk Subarilerden sayılan Hurrilerdir.⁷⁵ Yeni buluntularla tarihi M.Ö. 6000'lere kadar çıkan Harran'dan, kaynaklarda ilk defa M.Ö. 2000 başlarına ait Kültepe ve Mari tabletlerinde bahsedilir. Bu vesikalar Harran'daki Ay tanrısı mabedinde bir andlaşmanın imza edildiğine dair bir kayıt ihtiva etmektedir.⁷⁶ Bundan sonraki zamanlara ait Hitit çivi yazısı tabletlerinde Harran'dan sık sık bahsedilir. Harran bu devirlerde sırasıyla Babillerin, Mittanilerin, Hititlerin, Asurluların, ikinci Babil devletinin idaresinde bulunmuştur.⁷⁷ Med ve Pers imparatorluklarından sonra şehir İskender'in daha sonra Selevkoslar'ın hâkimiyetine girer. En sonunda da Osrhoen (Abgarlar) Krallığı'nın merkezi olmuştur. Şehir M.S. 244 yılından sonra Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Şehir bu tarihten sonra Sasanilerle Romalılar arasında sınır savaşlarına sahne olmuş ve birkaç sefer el değiştirmiştir.⁷⁸

⁷³ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 3.

⁷⁴ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 2-3.

⁷⁵ Ahmet Demir, a.g.e., s. 90.

⁷⁶ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 5.

⁷⁷ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, s. 4.

⁷⁸ Ahmet Demir, a.g.e., s. 90.

Urfa şehri M.S. 603 yılında Sasani kralı II. Hüsrev Perviz (591-628) tarafından işgal edilmiş ve kent tamamıyla Sasani hâkimiyetine girmiştir. Bu bölgede artık Bizans etkisi azalmıştır. Bizans İmparatoru Heraklious M.S. 628 yılında Sasanileri yenince Urfa bölgesi ikinci kez Bizans hâkimiyetine geçmiştir.⁷⁹

Tarihi süreç içerisinde Bizans-Arap münasebetleri çok eski çağlara dayandığı bilinmektedir. Bizans-Arap münasebetleri İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde karşılıklı ticari faaliyetlerle sınırlı kalmış daha fazla ileriye gidememiştir. Hz. Peygamberin M. 628'de Bizans İmparatoru Heraklious'a gönderdiği mektup ilişkileri yeniden gündeme getirmiştir. Daha sonraki dönemlerde İslam ordularının Bizans sınırına dayanmaları, Müslümanlar ile Bizanslılar arasında bir anda siyasi, askeri ve idari münasebetlerin doğmasına neden olmuştur.⁸⁰ İslamiyetin ortaya çıktığı dönemde, dönemin iki büyük devleti olan Bizans ve Sasani imparatorlukları yüzyıllardır yaptıkları savaşlardan yorgun düşmüş ve Bizans M. 630 yılında Bohran'ın yönetiminde İran ile kesin bir barış antlaşması imzalamıştır.⁸¹ Bundan sonraki süreçte ise Urfa ve çevresinin fethi Müslümanlar tarafından gerçekleşecektir.

Urfa ve çevresinin Müslümanlar tarafından fethedilmesini ele almadan önce bu fethi gerçekleştiren kumandana ve fetih hareketinin başlama sürecine değinmekte fayda vardır. Gerek İslam kaynaklarında gerekse Süryanî ve Ermeni vekayinamelerinde İyad b. Ganem'in Urfa'nın fatihi olduğu üzerinde ittifak vardır. Bu zatın hayatı veya el-Cezîre fütuhatına başlamadan önce Irak'taki Saad b. Ebu Vakkas'a mı yoksa Suriye ordugâhına mı bağlı bulunduğu hakkında İslam kaynaklarında farklı rivayetler vardır.⁸²

Urfa fatihi İyad b. Ganem'in künyesi, Ebu Saad b. Ganem b. Zahir b. Ebi Şeddad b. Rebîa b. Hilal b. Vehib b. Dabbetü'l Kureyşî el Fıhrî'dir.⁸³ İyad b. Ganem, Hz. Peygamber döneminde fazla öne çıkan bir sahabe olarak göze çarpmamıştır. Habeşistan'a yapılan ikinci hicret edenlerden olup Bedir Savaşı'na katılmış Hz. Peygamberle birlikte Hudeybiye'de bulunmuştur.⁸⁴ Belazuri, İyad'ın babasının asıl adının Abd Ganem olduğunu fakat İyad'ın İslamı kabul edince bu isimden hoşlanmayarak kendisini İyad bin Abd Ganem yerine sadece İyad b. Ganem olarak

⁷⁹ Selahattin E. Güler, Tarih İçinde Şanlıurfa, Şanlıurfa Kültür Bak. Yayınları, Ankara, 1997, s. 35.

⁸⁰ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 53.

⁸¹ Şükran Yaşar, III-VII. Yüzyıllarda Urfa (Siyasi, Fiziki, İdari, Dini ve Sosyo Ekonomik Yapı), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2003, s. 105.

⁸² Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 54.

⁸³ Mahmut Şakir, Sahabe Hayatından Tablolar, Çev. K. Ağırakça, C. III, Ravza Yay, İst., 1988, s. 166.

⁸⁴ Belazuri, a.g.e., s. 209.

isimlendirdiğini kaydeder.⁸⁵ Hz. Peygamber döneminde Müslüman olması, Bedir Savaşı'na katılmış olması, Hudeybiye antlaşmasında bulunmuş olması O'nun Peygamber Efendimiz döneminde yararlıklarda bulunduğunu göstermektedir. İyad b. Ganem'in, Hz. Ebubekir döneminde görev aldığı da kaynaklarda geçmektedir.⁸⁶ Yermük muharebesinin kazanılmasından sonra dağılan Bizans ordusunu Malatya'ya kadar takip eden kişi İyad b. Ganem'dir.⁸⁷

İslam kaynakları İyad b. Ganem'in, el-Cezîre'nin ve bu bölgede yer alan Urfa şehrinin fatihi olduğunda ittifak etmektedirler.⁸⁸ Hicretin 17. yılında Bizanslılar Ebu Ubeyde'yi Humus'ta kuşatma altına almışlar, ancak bu kuşatmanın sebebi ve en önemli destekçisi el-Cezîre halkı olmuştur. Hz. Ömer olanları öğrenince ve ayrıca Rumları kışkırtıp onlara yardım vaadinde bulunanların el-Cezîre halkının olduğunu da anlayınca bu durum karşısında önlemini almış ve gerekli bilgileri Ebu Ubeyde'ye bir mektup yazarak aktarmıştır. Bu mektup şöyledir: “Abdullah b. Utban'ı Nusaybin'e oradan da Ruha ve Harran'a, Velid b. Ukbe'yi Cezire Arapları üzerine, İyad b. Ganem'i de bütün el-Cezîre komutanları üzerine genel komutan olarak gönder.”⁸⁹ Hz. Ömer'in emriyle Ka'ka b. Amr komutasındaki birlik Humus'a, İyad b. Ganem komutasındaki birlik el-Cezîre'ye görevlendirilerek Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ve dolayısıyla da Urfa şehrinin fethi için gerekli adım atılmıştır.

Carl Brockelmann Hz. Ömer'in, Ebu Ubeyde'nin vebadan vefatından sonra, İyad b. Ganem'i görevlendirmesinin temel nedenini Mezopotamya'yı ele geçirmek suretiyle İslam ordularının nüfus alanını genişletmek olduğunu belirtir.⁹⁰ Bu görüş oldukça isabetli ve yerinde bir yaklaşımdır. Çünkü daha öncede geçtiği gibi Mezopotamya hem önemli bir ticaret merkezi ve ayrıca bir geçiş merkezidir.

Fetih sürecine baktığımızda İyad b. Ganem, 5000 kişilik bir orduyla hareket edip el-Cezîre bölgesine gelmiş ve İyad b. Ganem, bölgenin fethine Rakka'dan başlamıştır.⁹¹ Kaynaklarda geçen bilgilere göre 6 günlük muhasaradan sonra Rakka'yı almıştır.⁹² İyad b. Ganem, Rakka'dan sonra Harran'a gelmiş, Harran'ı kuşatmak üzere Safvan b. El-

⁸⁵ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 77.

⁸⁶ İbn'i Kesir, El-Bidaye ve'n Nihaye, Ter. M. Keskin, C.VII, İstanbul, 1994, s. 171.

⁸⁷ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 55.

⁸⁸ İbn'i Şeddat, a.g.e., C.III, s. 88; İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 486-489 ; Belazuri, a.g.e., s. 246.

⁸⁹ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 56.

⁹⁰ Carl Brockelmann, a.g.e., s. 45.

⁹¹ İbni Şeddat, a.g.e., C.III, s. 83-87.

⁹² Şükran Yaşar, a.g.e., s. 106.

Muattal ile Habib b. Mesleme'ye bir miktar asker bırakmıştır. Kendisi de Bacüdda üzerine hareket etmiştir. Bu sırada Harran halkı şehrin kapılarını kapatarak Iyad'dan başkasına açmayacaklarını söyleyince Iyad b. Ganem, Harran'a gelmiştir. Harranlılar ona önce Ruha (Urfa)'ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı antlaşmaya kendilerinin uyacağını belirtmiştir.⁹³ Iyad b. Ganem bunun üzerine Urfa'ya doğru hareket etmiştir. Urfa ahalişi başlangıçta Müslümanlara ok ve taş atarak karşılık vermiş, daha sonra aralarında oluşturdukları bir kuvvetle Müslümanların üzerine saldırmışlardır. Urfa ahalişi sonuçta yenilgiye uğramış ve Urfa şehrine sığınmak zorunda kalmıştır. Bu durumun sonucunda şehrin piskoposu, Iyad b. Ganem'e barış ve antlaşma dileklerini ileten bir elçi göndermiştir.⁹⁴

Urfalıların sulh talebine Iyad b. Ganem şu mektupla yanıt vermiştir: “ Bu Iyad b. Ganem'in, Ruha Piskoposuna mektubudur. Bana şehrinizin kapılarını açar, ahaliiden erkek başına bir dinar, iki mudd hububat verecek olursanız, şahıslarınız, mallarınız ve size tabi olanlar emindirler. Yolunu şaşırmış olanları doğru yola getirmek, köprü ve yolların ıslahı ve Müslümanlara karşı iyi niyet taşımak vazifenizdir. Allah şahid olsun.” Bu konuda Belazuri, Davut b. Abd. el-Hamid rivayeti ile de farklı bir mektuptan bahseder. Belazuri'ye göre Iyad'ın Ruha ahalisine verdiği mektup şudur: “ Bu Iyad'ın ve Müslümanların yanında bulunanların Urfa ahalisine mektubudur. Onlara canları, malları, karıları, şehirleri ve değirmenleri üzerine eman verdim. Benim onlar üzerine şartım üzerlerine vaaz olunanı eda etsinler. Onlar köprülerimizi tamir ve sapmış olanlarınızı doğru yola sevk etmelidir. Allah, melekler ve Müslümanlar şahid olsunlar.”⁹⁵

Yine Belazuri'nin Bekr b. El-Haysem rivayetinde : “Iyad b. Ganem doru bir at üzerinde olduğu halde Urfa şehrinin kapısında durmuştur. Urfalılarla, onunla mabedleri ve civarı onlarda kalmak, mevcut olanlardan başka kilise inşa etmemek ve Müslümanların düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla sulh yapılmıştır.” şeklindedir.⁹⁶ İbnü'l Esir rivayetinde ise, Iyad'ın Suhal ve Abdullah adında iki kumandanını Ruha'ya gönderdiğini belirtmektedir.⁹⁷

⁹³ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 56.

⁹⁴ Şükran Yaşar, a.g.e., s. 107.

⁹⁵ Belazuri, a.g.e., s. 250 ; İbni Şeddat, a.g.e., C.III, s. 90.

⁹⁶ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 50.

⁹⁷ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 487.

Taberi'deki bir rivayete göre İyad'ın askerleriyle Ruha'ya gittiği, şehrin ahalisi ile cizye vermeleri şartıyla sulhe talip olduğu geçmektedir. Belazuri'ye göre ise İyad'ın Rakka'dan Harran'a geldiği zaman şehir önceden boşaltılmıştır. Harran ahalisi Ruha'ya gitmiş, Ruha fethedildikten sonra bunlar şehirleri için sulh etmişlerdir.⁹⁸

Urfa'nın fethi konusunda kaynaklarda yer alan özellikle Vakidi'ye dayanan ikinci rivayet ise şöyledir. Harran ve çevresinin hâkimi olan Rodos, Mardin'in fethi sırasında Müslümanların eline esir düşmüştür. Rodos'un oğlu Arcuk'un, Mardin hükümdarı Arsius'u karşıladığı haberi İyad'a ulaştığı zaman İyad, Rodos'un yanına gitmiştir. Oğlu Arcuk'un Arsius'la olan ilişkilerini, onunla birleşip ittifak kurmak istediğini bir bir anlatmıştır. İyad, Rodos'tan Müslüman olmasını isteyerek, ondan bu ittifakın önüne geçmesini istediğini belirtince Rodos, Müslüman olmayı kabul etmemiş fakat İyad'dan süre istemiştir. Bu süre içerisinde de eskiden elinde bulunan tüm kaleleri belli şartlarla kendisine teslim edeceğini belirtmiştir. Bununla beraber Rodos İyad'a şunları da söylemiştir: "Öyle tahmin ediyorum ki, Harran halkı beni gene başlarına kral yapar. Çünkü ben geçmişte onlara karşı şefkatli davranmış biriyim. Halk bana Harran'ı teslim edince ben de orayı Süveyda ve Nasibeyn-i Suğra karşılığında sana teslim ederim, her yıl da düzenli vergimi veririm." teklifinde bulunmuştur.⁹⁹

İyad b. Ganem, Rodos'un bu koşullarını kabul ederek Abdullah Yukenna¹⁰⁰ aracılığıyla Rodos'a Rumca yemin ettirmiş ve Rodos'u dediklerini yapması için serbest bırakmıştır. Rodos yakınlarını da yanına alarak Abdullah Yukenna ile beraber bir de İyad b. Ganem'in verdiği Müslüman olmuş 1000 Rum kökenli asker eşliğinde Harran'a gitmek için yola çıkmıştır. Bu sırada Arsius Rodos'a bir elçi göndererek elçi vasıtasıyla Ruha üzerine beraber yürüyelim teklifinde bulunmuştur. Rodos bu teklifi düşünceğini söyleyerek elçiyi geri göndermiş, elçinin gitmesinden sonra da karşı orduyu izlemeye başlamıştır. Ayrıca karşıdaki ordunun yapısını, amacını, gücünü öğrenmesi için kendi adamlarından birini de onlara casus olarak göndermiştir. Abdullah Yukenna'nın ise, Ruha'ya doğru yola çıkmadan önce kılık kıyafetini değiştirerek, Ruha valisi Keyluk'un elbiselerini onun nişan ve süslerini taktığı ve askerlerine de Keyluk'un askerlerinin elbiselerini giydirip bu şekilde Ruha'ya doğru yola çıktığı kaynaklarda geçmektedir.

⁹⁸ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 58.

⁹⁹ Ahmet Demir, a.g.e., s. 93-94.

¹⁰⁰ Abdullah Yukenna: Rum kökenlidir, İslam fütühatından önce Halep batıklarındandır. (Ahmet Demir, a.g.e., s. 95, dipnot notu: 346)

Yukenna ve askerleri Ruha'ya yaklaşınca, Ruhalılar onları kendi askerleri ve valileri sanıp, kale kapılarını tereddüt göstermeden açmışlardır. Böylelikle Yukenna ve askerleri tekbirler ve tehliller getirerek içeri girmiş ve şehri kısa bir süre içerisinde kontrol altına almışlardır. Yukenna, şehri aldıktan sonra, şehrin ileri gelenlerinden emin olmadıklarını tutuklayıp hapsedmiş, güvendiğı bir kişiyi şehirde Müslümanlar adına vali olarak bırakmış ve oradan ayrılmıştır.¹⁰¹

Urfa ve çevresinin fethinde İyad b. Ganem'in yöre halkıyla yapılan antlaşmalara topluca bakılacak olursa şu prensipler nazarı dikkate alınmıştır:

1. Urfa'daki heykel, resim ve fresklere dokunulmayacaktı.
2. Urfa halkı muayyen zamanda yaptıkları ayinler esnasında haç taşımayacaklardı.
3. Mevcut kiliseler yıkılmayacak, fakat yenileri de yapılmayacaktı.
4. Urfalıların evlerine ve yurdlarına dokunulmayacaktı.
5. Urfa halkı Müslümanlara rehberlik yapacaktı.
6. Çocuk ve kadınlar hariç erkeklerden birer dinar cizye alınacaktır.
7. Memleketlerine gelen Müslümanları 3 güne kadar misafir edeceklerdi.
8. Müslümanlar başka bir düşmanla muharebe yaptığı zaman Müslümanlara yardım edeceklerdi.
9. Toprakları işleyecekler, fakat haracını vereceklerdir. Yalnız bir kısım arazi sahiplerinden öşür alınacaktır.
10. Müslümanların ihtiyacı kadar buğday, zeytinyağı ve bal verilecekti.
11. Urfa halkı bu anlaşmanın maddelerine riayet etmediğı takdirde, Müslümanların himayesinden mahrum kalacaktır.¹⁰²

İyad b. Ganem, Ruha'yı aldıktan sonra Harran ve Samsat'ı da aynı sulh şartlarıyla fethetmiş, Samsat halkıyla anlaştıktan sonra emrindeki askerlerle çevredeki önemli merkezlere yönelmiştir. Bu yerler Seruç¹⁰³, Re's Keyfa, Ardü'l Beyda olarak kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁴ Bu arada fethetmiş olduğı bazı kentlerde huzursuzlukların olduğı haberini alır almaz, İyad b. Ganem bu bölgelere tekrardan dönmüştür. Bu kentlerden dikkat çeken şehirlerden birisi Samsat'tır. İyad b. Ganem, fethedilinceye

¹⁰¹ Ahmet Demir, a.g.e., s. 96-98.

¹⁰² Mehmet Zeki Canan, İslam tarihi, C. I, İstanbul, 1977, s. 525; Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul, 1989, s.150.

¹⁰³ İbni Şeddat, a.g.e., C.III, s. 101-109.

¹⁰⁴ Belazuri, a.g.e., s. 251.

kadar Samsat'ı muhasara etmiştir. Bu arada Ruha halkının da sulhtan caydıkları haberi gelince, İyad b. Ganem onların üzerine tekrar yürümüştür. Ruhalıları ona şehrin kapılarını açtıktan sonra İyad b. Ganem, Ruha'ya bir amil tayin ederek bir miktar kuvveti oraya bıraktıktan sonra Re'su'l-Ayn (Ceylanpınar)'ın fethi için yola çıkmıştır. Bu şehir mukavemet edince, İyad b. Ganem bunun üzerine burasını bırakıp Tell-Mavzen'e (Viranşehir) gitmiş ve Ruha sulhu ile burasını fethetmiştir.¹⁰⁵

Yakut'a göre ise Süveyda (Siverek) bizzat İyad b. Ganem tarafından fethedilmiş, orada İslam hâkimiyeti tesis edilmiştir. İyad, Re'su'l-Ayn halkından barışçıl yollarla teslim olmasını istemiş ama şehir sakinleri bu teklifi kabul etmemiştir. Belazuri'de geçen rivayete göre Re'su'l-Ayn, İyad'a teslim olmamış; Hz. Ömer'in el-Cezîre valisi Umeyr b. Sa'd, şehir halkının Müslümanlarla yaptığı şiddetli bir savaştan sonra orasını silah zoruyla fethetmiştir.¹⁰⁶ Müslümanların geldiğini ve oldukça kuvvetli olduklarını gören Re'su'l-Ayn halkı meydan savaşı yapmayı göze alamamış, kalelerine sığınmışlardır.¹⁰⁷ Şehir halkı kapılarını kapatmış, kalelerin üzerine taş atan mancınıklarını yerleştirmişlerdir. Müslümanlardan bazıları taş ve oklardan dolayı şehit olmuşlardır. Daha sonra şehir ele geçirilmiştir.¹⁰⁸ Sa'd b. Umeyr şehre girdiğinde halkın büyük bir korku yaşadığını görmüş ve "Korkmayın, korkmayın bana gelin." diye seslenmiştir. Onun bu sözleri halk için bir aman niteliğinde olmuştur. Müslümanlar fetihten sonra şehir halkıyla toprakların şehir halkına iade edilmesi, adam başına dört dinar cizye ödenmesi ve kadınlarla çocukların esir edilmemesi şartıyla anlaşmışlardır.¹⁰⁹

Sonuç itibariyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hem dini hem coğrafi konum itibariyle önemli şehirlerinden olan Urfa, ünlü İslam komutanı İyad b. Ganem tarafından fethedildiğine dair tüm kaynaklar hem fikirdir. Âlimlerin ayrılığa düştükleri nokta fethin gerçekleşme şeklidir. İyad b. Ganem, Urfa ile beraber bölgenin önemli merkezleri olan Harran, Süveyda, Tell-Mevzen, Seruç, Re'su'l-Ayn gibi yerleşim yerlerini ve kalelerini de ele geçirerek hâkimiyetini güçlendirmiş, ileride oluşabilecek tehlikelere karşı da önemli bir merkez elde etmiştir.

¹⁰⁵ Abdullah Ekinçi ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 58- 59.

¹⁰⁶ Belazuri, a.g.e., s. 253.

¹⁰⁷ Ahmet Demir, a.g.e., s. 101.

¹⁰⁸ Belazuri, a.g.e., s. 253.

¹⁰⁹ Ahmet Demir, a.g.e., s. 102.

2.1.2. Mardin'in Fethi

Fırat ve Dicle nehirleri arasında Mezopotamya denilen bölgede tarih boyunca çeşitli halklar yerleşmiş, birçok millet bu bölgeye gelip daha sonra bu bölgeden göç etmiştir. Mezopotamya birçok milletin ve medeniyetin doğduğu, geliştiği ve birbirine karıştığı münbit bir alan olarak her zaman dikkatleri üzerine çeken ender merkezlerden birisi olmuştur.

Bölgede yer alan Mardin şehri önemli bir yerleşim merkezidir. Şehrin adı Süryanice kaynaklarda Marde, Arapça kaynaklarda Mârîdîn şeklinde kaydedilir. Kelimenin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir.¹¹⁰ Modern araştırmacılar Mardin kelimesinin aslında savaşçı bir kabile olan Mardelerle ilgili olduğunu, Mardelerle ise, İran hükümdarlarından Erdeşir tarafından buraya yerleştiğini ifade eder.¹¹¹ Mardin'in gerçek adının "Merđîn" olarak halk arasında şöhret bulduğu ve "Kaleler" anlamına geldiği de öne sürülen görüşler arasındadır. Bu adın şehrin tabii savunma yeri olma ve gözetleme faaliyetlerini yapmaya uygun bulunma özellikleriyle ilgili olması muhtemeldir. Şehrin bugünkü adı muhtemelen Arapça kaynaklarda geçen Marîdîn'den gelmiştir. Ticari ve askeri bakımdan önemli bir konuma sahip olmasına rağmen adına ilkçağ kaynaklarında rastlanmamaktadır.¹¹²

Mardin adıyla ilgili kaynaklarda yer alan farklı bir rivayet ise şöyledir: Pers hükümdarının Mardin adında bir çocuğu amansız bir hastalığa yakalanır. Uzun süre hekimler hastalığına çare bulamazlar. Sonunda bazı hekimler çocuğun sağlığına kavuşması için hükümdara bir öneride bulunurlar. Öneri şudur: Mardîn'in sağlığına kavuşması için etrafı açık, yüksek bir dağın tepesinde uzun bir süre yaşaması gerekmektedir. Uzun araştırmalar sonucunda en uygun dağ bulunur. Amansız hastalığa yakalanan Pers hükümdarının oğlu Mardin adındaki çocuk, bu dağın tepesinde yaşamaya başladıktan sonra sağlığına kavuşur. Böylelikle burası yerleşim alanı olmaya başlar ve "Mardin" adını alır.¹¹³

Vakidî ise Mardin isminin menşei hakkında şöyle bir rivayet zikreder: "Din" adındaki İranlı bir zahid Mardin'in üzerinde bulunduğu dağın tepesine yerleşmiş, orada da ibadetle vakit geçirmiştir. Zamanla şöhreti Horasan ve Doğu'nun diğer ülkelerine

¹¹⁰ Komisyon, "Mardin", Meydan Larousse, C. XIII, Sabah Gazetesi Yayınları, 1992, s. 157.

¹¹¹ Yaşayan Tarih Mardin, Mardin Valiliği, İstanbul, s. 21.

¹¹² Mehmet Taşdemir, "Mardin", D.İ.A, C. XXVIII, Ankara, 2003, s. 43.

¹¹³ Hüseyin Haşimi Güneş, Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi, İstanbul, 2007, s. 3.

yayılmış, Heraklios tarafından vali olarak gönderilen Arsius, buraya gelerek zahitle önce dostluk kurmuş, daha sonra da onu öldürtmüş ve bundan dolayı Arapçada “Din öldü” manasına gelen “Mate Din” denilmiş, bundan da Mardin kelimesi türemiştir.¹¹⁴

Mardin adı ilk defa M.S. 4. yüzyıl Roma tarihçilerinden Ammianus Marcellinus'ta geçmektedir. İslamiyet'in bölgeye yayılışına kadar olan dönemde Mardin ikinci derecede bir kale konumunda kalmıştır. Nitekim Justinianas döneminin ünlü tarihçisi Prokopias, şehri Margdis adıyla Amîd ve Dârâ arasında ikinci derecedeki kaleler içinde zikreder. Mardin adının ilk geçtiği İslam kaynaklarından biri Ebu Yusuf'un Kitabü'l Harac'ıdır. Eserde İslam fethi öncesi el-Cezîre topraklarının Bizans ve Sasanilere ait bölümlerini anlatılırken Mardin ile dağlık kesimindeki Dârâ ve Tur Abdîn'in Bizanslıların, Mardin'in hemen güneyinden başlayarak Sincar'a kadar uzanan ovanın ise İranlıların hâkimiyetinde olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁵ Evliya Çelebi eserinde yöreye Huh-i Mar, şehre ise Mardin denildiğini yazar.¹¹⁶

Bir dağın tepesine kurulmuş olan Mardin, Yukarı Mezopotamya'nın en eski şehirlerinden birisidir. Doğuda Fırat'ın kollarından biri olan Habur Çayı ile batıda Ası ırmağı arasındaki topraklar M.Ö. 3000'lerde Hurrilerin yurduydular. M.Ö. 16. yüzyıldan sonra Suriye'nin kuzey kesimine egemen olan Mitannilerin yönetimine giren yörede Hurri-Mitanni Devleti kurulmuştur. M.Ö. 14. yüzyılda Hititlerin eline geçen Mitanni toprakları daha sonraları Asur egemenliğine girmiştir.¹¹⁷ Bu egemenlik uzun sürmüş ve Mardin'i sonraki dönemlerde Medler ele geçirmiştir.¹¹⁸ M.Ö. 6. yüzyılda Perslerin egemenliğine giren bu topraklarda, M.Ö. 4. yüzyıldan sonra Makedonya ve Selevkos yönetimleri kurulmuştur. Yörenin Aremi kökenli halkı M.Ö. 1. yüzyılda Abgarların ardından da Tigranes'in yönetimine girmiş, M.S. 2. yüzyılda Roma'ya bağlanan yöre M.S. 4. yüzyılda Sasanilerin eline geçmiştir.¹¹⁹ M.S. 5. ve 6. yüzyıllarda Bizanslılar ile Sasaniler arasındaki mücadelelerde önemli bir yeri olmuştur. Constantinius II, İranlıların Mardin ve çevresine yaptıkları baskılara karşı savunma tedbiri olarak iki kale

¹¹⁴ Ahmet Demir, a.g.e., s. 58.

¹¹⁵ Mehmet Taşdemir, a.g.e., s. 44.

¹¹⁶ Komisyon, “Mardin”, Yeni Türk Ansiklopedisi, C.VI, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985, s. 2192.

¹¹⁷ Komisyon, “Mardin”, Anna Britannica, C. XVI, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 340.

¹¹⁸ Komisyon, “Mardin”, Yeni Rehber Ansiklopedisi, C. XIII, Türkiye Gazetesi, İstanbul, 1994, s. 252.

¹¹⁹ Komisyon, “Mardin”, Anna Britannica, s. 340.

yaptırması, bu kaleler Bizans ile Sasaniler arasında birçok defa el değiştirmiştir.¹²⁰ Bölge M.S. 7. yüzyılda Arap egemenliğine girmiştir.

Mardin, Hz. Ömer döneminde İyad b. Ganem tarafından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde fethedilen yerleşim yerlerinden birisidir. İlk dönem İslam tarihi kaynaklarında şehrin fethedilişiyle ilgili ayrıntılı bilgi mevcut olmamakla beraber şehrin İyad b. Ganem tarafından fethedildiği bilgisi geçmektedir. Hicaz, Mısır, Yemen ve Şam bölgesinin (Mabeyne'n-nehreyn) fethi tamamlandıktan sonra İyad b. Ganem komutasındaki Hz. Muhammed (sav)'in sahabelerinin amacı artık Habur'u almaktır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde komutan olarak buraların alınmasıyla görevlendirilen İyad b. Ganem, Habur, Suruç, Harran ve Karkisa'yı savaşmadan anlaşma yoluyla almış, (H.18, M.639) daha sonra Aynverde adıyla anılan Re'su'l-Ayn'e yönelmiştir. Rebia bölgesinde bulunan Şehriyam b. Melik, Arapların bölgeye doğru geldiğini duyunca Behram adında birini görevlendirerek İslam ordusunun gerçekte ne yapmak istedikleri ile ilgili bilgi toplamasını istemiştir. Behram yaptığı araştırma sonucunda İslam ordusunun kendilerine doğru yöneldiğini öğrenir ve durumu Şehriyam'a bildirmiştir. Bunun üzerine Şehriyam, İslam ordusuna karşı nasıl bir önlem almaları gerektiği ile ilgili olarak Patriklerini ve ülkesinin ileri gelenlerini toplayarak fikirlerini sormuş, bir kısmı cizye ödemeyi kabul etmesini, bir kısmı yenilgiyi kabul etmeleri gerektiğini, geri kalanı ise savaşmayı teklif etmiş, sonuçta Mardin hükümdarı Arsius'un desteğini alıp, savaşmaya karar vermişlerdir. Şehriyam, Patrik Tusa'yı Mardin hükümdarı Arsius'u ikna etmekle görevlendirir. Patrik Tusa vakit kaybetmeden Mardin yoluna koyularak Hükümdar Arsius'un yanına birçok hediye ile gider ve şunları söyler: "Ey hükümdar, Araplar çevredeki birçok ülkeyi istila etmeye başladılar. Yemen, Habeşistan, Mısır, Hicaz ve Şam'ı istila ettiler. Rum İmparatoru Herakil'in elindeki birçok yere de el koydular. Mallarını mülklerini ellerinden aldılar. Erkek, kadın ve çocuklarımızı esir aldılar. Şimdi ise mülklerimize ve şehirlerimize göz dikmişler, İslam ordusuna karşı savaşmamız gerekiyor. Eğer onlara karşı bir savaşta zaferle çıkarsak, İsa Mesih'in dinini yüceltmış oluruz, yok eğer yenilirse o zaman şehirlerimiz, malımız, mülkümüz, evlatlarımız onların eline geçecek ve ölüm bizim için yaşamaktan daha iyi olacaktır. Ben buraya kızın Mariye'yı Şehriyam'ın oğlu Amuda'ya istemek için geldim. Eğer kızın Mariye, Amuda ile evlenirse kuvvetlerimiz birleşir ve bizim için büyük bir destek

¹²⁰ Komisyon, "Mardin", Meydan Larauusse, C. XIII, 1992, s. 157.

olur. Böylece daha güçlü bir şekilde Araplara karşı savaşabileceğiz.” Mardin hükümdarı Arsius, Patrik Tusa’nın teklifini kabul etmiştir.¹²¹

İslam ordusu her memleketi kontrolü altına alınca Şehriyam 20.000 kişilik bir ordu hazırlar. Bunun sebebi İslam ordusunun memleketine yaklaşmasından duyduğu endişedir. Hazırladığı orduyla beraber Kefertusa valisi Patrik Tusa ile Harran hükümdarı Keyluk oğlu Rodos’u, Amuda’nın yanına vererek onu İslam ordularının üzerine gönderir.¹²² Bu sırada İslam ordusu da Re’su’l-Ayn’a yaklaşmıştır. Şehriyam’ın bu şekildeki hareket ve hazırlıklarından İyad b. Ganem haberdar olur ki haberi verenler Arap casuslarıdır.¹²³ İyad b. Ganem haberi alır almaz durumu istişare etmek için Halid b. Velid, Abdullah b. Utban ve Süheyl b. Adiyy gibi Müslümanların ileri gelenlerini toplayıp müşrik ordusuna karşı neler yapılması gerektiği ile ilgili düşüncelerini alır. Halid b. Velid söz alarak: “Ben komutamdaki askeri birlikle sağ kanattan saldırıya geçeceğim. Bu arada Abdullah komutasındaki askeri birlik sol kanattan, Süheyl ise düşman ordusunun geçiş güzergâhında saldırıya geçsin. Saldırı gizlice ve ansızın yapılacak. Değişik zamanlarda ve ardı ardına yapacağımız saldırılarla düşman ordusunu şaşırtacağız. Bu şekilde umulur ki Allah (c.c.) bizlere yardımcı olur da müşriklere karşı muzaffer oluruz.” şeklindeki fikrini açıklar.¹²⁴

İstişarede Halid b. Velid’in görüşü oy birliğiyle kabul edilir. İyad b. Ganem ise ordu karargâhında kalıp gelişmeleri takip eder.¹²⁵ Müslümanlar özellikle düşman ordusunun yerini ve sayısını öğrenmek amacıyla Adiyy komutasında bir keşif birliği casus olarak gönderirler ve giden birlik düşmanın Matkab denen yerde olduğunu öğrenirler.¹²⁶ İki ordu Matkap’da karşılaşır ve İslam askerleri Matkap savaşı sonunda büyük bir zafer elde ederler. Savaş sonrasında Rodos, Amuda, Tusa ve yaklaşık 5000 düşman askeri esir alınır, birçok mal ve eşya ganimet olarak Müslümanların eline geçmiştir. Bizans’ın kayıpları 1700’ün üzerinde olup, kurtulabilen Bizans askerleri Re’su’l-Ayn’a kaçmıştır.¹²⁷

Yaşanılan mağlubiyet Şehriyam’a anlatılınca, Şehriyam’ın bu duruma çok üzülmediği ve bu durumu kabullenemediği için bulunduğu bölgeden ayrılma düşüncesine

¹²¹ Hüseyin Haşimi Güneş, a.g.e., s. 7-9.

¹²² Ahmet Demir, a.g.e., s. 64.

¹²³ Abdulgani Fahri Bulduk, Mardin Tarihi, Haz. Burhan Zengin, Ankara, 1999, s. 10.

¹²⁴ Hüseyin Haşimi Güneş, a.g.e., s. 10.

¹²⁵ Ahmet Demir, a.g.e., s. 64.

¹²⁶ Hüseyin Haşimi Güneş, a.g.e., s. 11.

¹²⁷ Ahmet Demir, a.g.e., s. 65.

kapıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹²⁸ Yapılan istişare sonrasında Şehriyam, Müslümanların saldırısına karşı koymas için 10.000 asker bırakarak Mercu'r Reyhan'a yönelmiştir. Bu sırada Halid b. Velid ve savaş arkadaşları ise ellerindeki çok sayıdaki esir Rum askeri ve ganimetleri İyad b. Ganem'e götürürler. İyad b. Ganem, Rum esirlerinden Müslüman olanlara dokunmamalarını, ancak Müslüman olmayı kabul etmedikleri takdirde boyunlarını vurmaya emredip, esirlerden ileri gelenleri elinde tutmaya devam etmiştir. Bunlar arasında Şehriyam'ın oğlu Amuda, Patrik Tusa ve Rodos da bulunmaktadır. İyad b. Ganem, Halife Ömer'e durumu rapor etmek için bir mektup yazmıştır. Mektubunda el-Cezîre'de yaptıkları fetihlerle ilgili bilgi vererek, ayrıca Habur'u aldıklarını ve ellerinde ileri gelenlerden de oluşan birçok esirin bulunduğunu yazmış, daha sonra mektubu Hz. Ömer'e götürmesi için Habib bin Sahban'ı görevlendirmiştir. Habib, Hz. Ömer'e vararak mektubu ve ganimetleri sunup durumu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Halife Ömer'in ise, İslam ordularının başarılarından dolayı Allah'a şükrettiği kaynaklarda geçmektedir.¹²⁹

Şehriyam'ın yaşanan yenilgi üzerine bölgeyi terketme fikrinden İyad b. Ganem haberdar olunca askerlerini toplayarak, Şehriyam'ın askerleriyle gittiği Mercu'r Reyhan'a doğru yola çıkmıştır.¹³⁰ Mariye'nin yardımıyla İslam birlikleri Mardin şehrine girmiştir. Abdullah b. Gassan ve arkadaşları kaleyi ele geçirmiş ve bu durumu İyad b. Ganem'e haber vermişlerdir.¹³¹ Böylelikle Mardin de İslam hâkimiyeti altına girmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun ve ardından Doğu Roma'nın Sasaniler'le mücadelesinde askeri bakımdan önemli sayılan Mardin şehri, Hz. Ömer'in kumandanlarından İyad b. Ganem tarafından alınmıştır. Civardaki önemli kalelerin de İslam hâkimiyetine girmesiyle beraber bölgede yoğun bir şekilde Arap iskânı da yaşanmıştır ve Mardin, el-Cezîre bölgesinin önemli şehirleri arasında yer almıştır.

2.1.3. Nusaybin'in Fethi

Nusaybin, Mardin-Midyat eşiği adı verilen dağlık kütlede (Tur-Abdin) inen Çağçağa suyunun Türkiye sınırından ayrıldığı kesimde kurulan nadide şehirlerimizdendir. Nusaybin'in bulunduğu alandaki yer şekillerinin engebeli olmayıp

¹²⁸ Abdulgani Fahri Bulduk, a.g.e., s. 12.

¹²⁹ Hüseyin Haşimi Güneş, a.g.e., s. 14.

¹³⁰ Ahmet Demir, a.g.e., s. 67.

¹³¹ Abdulgani Fahri Bulduk, a.g.e., s. 20.

aksine düzlüklerin yaygın olması şehrin ön plana çıkmasının nedenlerinden olmuştur. Şehrin adı Asurlular döneminde “Nasibina” şeklindedir. Sami diline ait olan bu isim eski sikkeler üzerinde Nesibi şeklini korumuş olduğu gibi çeşitli kaynaklarda Nitibin, Nitibeni, Nizzibi, Nsepi, Nisebin, Nisibis, Nesebis gibi çeşitli şekillerde geçmektedir.¹³²

Kentin adı Cellarius'ta Nisibin ve Nesibis; Stefanus'ta da Nasibis biçiminde anılmaktadır.¹³³ Bazı yerlerde bu isim Nitibi(n), Nitibeni, Nizzibi gibi değişik şekillerine de rastlanmaktadır. Arap Phillipus zamanında M.S. 244 yılında şehir Julia Septimia Colonia Nisibis Metropoli adını almıştır. Nusaybin isminin menşeyini ticari sebeplere bağlayan yorumlar da vardır. Bu yorumların yapılmasında kentin özellikle tarihin ilk dönemlerinden bu yana doğu batı ticaretinin önemli bir noktasında oluşu sebep olarak gösterilebilir. Buna göre Süryaniler tarafından kullanılan biçimi olan Sobha, “Buluşma Yeri” anlamına gelmekteydi. Ermeni kaynaklarında şehrin adı “Mebin” olarak geçer. Yunan coğrafyacılar ise şehre Socoras ya da Mygdonius adını vermişlerdir. Bazı kaynaklar ise şehrin etrafındaki çiçekli çayırların çokluğundan dolayı buraya Antomisiasa denildiğini yazmıştır.¹³⁴

Arapların Diyar-ı Rabia dedikleri el-Cezîre bölgesinin güneyinde, Mardin Eşiği üzerinde yer alan Nusaybin ile ilgili bilgilere ilk defa M.Ö. 10. yüzyılın başlarına ait Asur kitabelerinde rastlanmaktadır. M.Ö. 8. ve 9. yüzyıllarda önemli bir eyalet merkezi olan bu şehir, Asur-Babil-Med mücadelesi esnasında M.Ö. 612 yılında Babilliler tarafından yağma ve tahrip edilmiş ve uzun sürecek sessiz ve sakin bir döneme girilmiştir. Bu dönemden çıkılması ise kolay olmamıştır. Yaklaşık üç asır süren bu dönemden kurtulma, Makedonyalı İskender'in Doğu Akdeniz çevresinde sebep olduğu gelişmelerden dolayı I. Selevkos'un yerleştiği koloniler sayesinde olmuştur.¹³⁵

Nusaybin'in de içinde yer aldığı bölge şiddetli mücadelelere sahne olmuştur. Milattan önce Ermeni Krallığı, Selevkoslar ve yerli halkların Hellenizme karşı bir tepkisi şeklinde ortaya çıkan Partlar arasında bölge, sürekli gidip gelmiş ve sonunda Partların elinde kalmıştır. Bu sırada Romalılar da Anadolu'ya yayılmaya çalışıyorlardı. Traianus, Partları Dicle'nin doğusuna çekilmek zorunda bırakırken, Romalılar ise

¹³² Metin Tuncel, “Nusaybin”, D.İ.A, C. XXXIII, s. 269.

¹³³ Süavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, Mardin (Aşiret, Cemaat, Devlet), Ankara, 2000, s. 41-48.

¹³⁴ Abdullah Ekinci ve Ahmet Kütük, “İki Mekan Bir İsim: Nusaybin İle İlgili Kaynaklarda Geçen Bir Hatanın Tashihi”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C.I, İstanbul, 2007, s. 98.

¹³⁵ Salim Cöhce, “İslam Hâkimiyetine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, Makalelerle Mardin, Haz. İbrahim Özçoşar, C. I, İstanbul, 2007, s. 82.

Nusaybin'i zapt etmiştir. Kısa bir süre sonra Nusaybin ve çevresi yeniden İranlıların eline geçmiş ve sonraki iki asır içerisinde bu iki devlet arasında el değiştirip durmuştur.¹³⁶ Bu el değiştirmelerden biri de Roma İmparatoru Traianus döneminde, imparatorun bizzat kendisinin katıldığı seferler esnasında gerçekleşmiştir. Septimius Severus burasını Roma'nın yeni bir sınır eyaletinin merkezi yapmış, şehir ülkenin doğu sınırının güçlü bir askeri istihkâmı haline gelmiştir.¹³⁷ Diacletianus (M.S. 284-305) zamanında tesis edilen sulh ile tekrar Romalıların hâkimiyetine giren Nusaybin aynı zamanda bölgede ticari ilişkilerin yürütüldüğü önemli bir merkez konumunda olmuştur. Daha sonraki dönemlerde İran- Roma ticaretinin doğudaki en önemli üç pazaryerinden birisi haline gelmiştir. Coğrafi konumu Nusaybin'e bu imkânı veren en önemli husustur. Burası Türkistan'dan gelen ve İran'ı güneybatı yanından kesen İpek Yolu üzerinde yer aldığı gibi Dicle'ye yakındır ve Basra'dan gelen yolun da üzerinde yer almaktadır.¹³⁸

M.S. 338, 346 ve 350 yıllarında Sasaniler tarafından kuşatılan şehir M.S. 363'te zapt edilmiş ve halkının bir kısmı Amid'e (Diyarbakır) bir kısmı da Nasîbînu's Sağır'e göç etmek zorunda kalmıştır. M.S. 489'da Edessa'da bulunan Nesturî metropolitliği Nusaybin'e nakledilmiş ve Nusaybin Nesturîliğin merkezi olma özelliğini kazanmıştır.¹³⁹ İslam kaynaklarında Nusaybin'e çok sık rastlanılır ki bunda Süryani Okulu'nun payı büyüktür. Sonraki dönemlerde burada ünlü Süryani tarih ve dil bilginleri çıkmıştır.¹⁴⁰

İslam coğrafyacıları Nusaybin'i Diyar-ı Rabia içerisinde, el-Cezîre'yi meydana getiren üç tarihi yerden biri olan sayarlar.¹⁴¹ İslam kaynakları içerisinde Nusaybin hakkındaki ilk bilgiler M.S. 8. yüzyıl müelliflerinden Ebu Yusuf'un Kitabü'l Harac'ında geçmektedir. Ebu Yusuf, İslam fethi öncesi el-Cezîre topraklarının Bizans ve Sasanilere ait kısımlarını anlatırken Nusaybin'in konumunu "Re'su'l-Ayn ve Fırat'a kadar olan bölge Romalılara, Nusaybin ve Dicle'ye kadar olan bölge ise İranlılara aitti. Mardin ve Dara Ovası, Sincar ve çöle kadar İranlıların, Mardin Dağları, Dara ve Tur-Abdin Romalılarındı. Romalılar ile İranlılar arasındaki gözetleme kulesi, Dara ve Nusaybin

¹³⁶ Salim Cöhce, a.g.e., s. 82- 83.

¹³⁷ Metin Tuncel, "Nusaybin", s. 269.

¹³⁸ Salim Cöhce, a.g.e., s. 84.

¹³⁹ Metin Tuncel, "Nusaybin", s. 269.

¹⁴⁰ Mehmet Azimli, "İslamın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi", Makalelerle Mardin, Haz. İbrahim Özçoşar, C. I, İstanbul, 2007, s. 158.

¹⁴¹ Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", Makalelerle Mardin, Haz. İbrahim Özçoşar, C.I, İstanbul, 2007, s. 144.

arasında yer alan Serka Kalesi idi.” cümlesiyle açıklamıştır. ¹⁴² İbn Hurdazbih, Kudâma b. Cafer, Istahrî, İbn Havkal ve Makdisi gibi coğrafyacılara kayıtlarında Nusaybin hakkında bilgiler mevcuttur. ¹⁴³

Konumuzun esasını teşkil eden Nusaybin’in fethi ile ilgili İslam kaynaklarında değişik rivayetler vardır. Bu rivayetlerden İbnü’l Esir, Yakut el-Hamevi ile Vakîdî tarafından nakledilmiştir. ¹⁴⁴ Kaynaklarda yer alan bu ağırlıklı görüşe göre ise Nusaybin İyad b. Ganem komutasındaki Şam ordusu tarafından H. 640’da fethedilmiştir. ¹⁴⁵ İyad b. Ganem, el-Cezîre’ye memur edilen diğer emirlerle beraber nehir yolundan ve diğer yollardan el-Cezîre istikametini tutup her emir kendisine emredilen bölgeye yönelmiştir. Ruha’ya kavuşan komutanlar burada karargâh kurup, şehir ahalisi ile cizye vermeleri şartıyla sulh yapmıştır. İyad b. Ganem, bu bölgedeki şehirleri sulhen toprakları ise savaşla ele geçirmiştir. ¹⁴⁶

İyad, bundan sonra Nusaybin’i kuşatmıştır. Ancak fethetmekte güçlük çekince, yanında bulunan Malik b. Eşter’i bin atlı ile Amid ve Meyyafarikin taraflarına göndermiştir. Nusaybin’in kuşatması sürdüğü sırada Nusaybin’i yöneten Taryatus isimli hükümdardır. Taryatus, şehrin önde gelen şahsiyetlerini ve halk liderlerini o dönem merkezi konumda olan Meryem kilisesinde toplayarak onlara gelenler hakkında bilgi vermiştir. Taryatus, Arapların Urfa civarındaki fethettikleri diğer şehirlerde, adilane uygulamaları anlatmış ve teslim olmanın en güzel yol olduğunu belirterek onları ikna etmiştir. Nusaybinliler de aralarında tartışmış ve Taryatus’un verdiği kararın mantıklı olduğunu kabul edip sonuçta ona uymaya karar vermişlerdir. ¹⁴⁷

Taryatus şehrin önde gelenleriyle birlikte İyad b. Ganem’e gelip durumu anlatmıştır. Müslümanların adaletle ve insafla davrandıkları haberlerini işittiklerini, aynı adaleti kendileri için de beklediklerini, daha önceki beldelerde ne uygulanırsa aynıının kendilerine de uygulanmasını, kendilerinden din değiştirmek isteyenler için bir engel olmadığını belirtmiştir. İyad b. Ganem, ona diğer beldelerdeki şartlar altında sulh yapacağını, Müslümanların adalette bulunacağını ve taşkınlıkta bulunmayacağını belirtmiştir. Böylece aralarında antlaşma gerçekleşmiştir. Nusaybin içinde yürürlüğe

¹⁴² Ebu Yusuf, Kitabü’l Harac, Ter. İ. Karakaya, Ankara, 1982, s. 139-147.

¹⁴³ Adnan Çevik, a.g.m., s. 147.

¹⁴⁴ Taberi, Tarih-i Taberi, Ter. M. Faruk Görtunca, C.III, İstanbul, Sağlam Yayınevi, s. 447; Belazuri, a.g.e., s. 250; İbn’i Kesir, a.g.e., C.VII, s. 126; Ahmet Demir, a.g.e., s. 79.

¹⁴⁵ Mehmet Azimli, a.g.m., s.159.

¹⁴⁶ Belazuri, a.g.e., s. 250.

¹⁴⁷ Ahmet Demir, a.g.e., s. 82.

konulan Ruha antlaşmasına göre Nusaybinliler, cizye vermeleri, hıyanet etmemeleri, köprü ve yolları tamir etmeleri, Müslümanlara iyi niyet beslemeleri, yollarını şaşırarlara yol göstermeleri karşılığında can ve mallarının emniyette olacağı şeklinde bir antlaşma yapılmıştır.¹⁴⁸ Böylece Nusaybin, barış yoluyla Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Anlaşmanın sağlanmasından sonra vali Taryatus İyad'dan, Nusaybin'in mülhakatından olan Marın'ın de Birha'nın koşullarıyla tanınmasını istemiştir. İyad b. Ganem, Taryatus'u kırmayarak bu koşulları kabul etmiştir. O senenin vergisinin getirilmesi ve anlaşmanın imzalanmasından sonra İyad b. Ganem, yanına 40 kişi alarak Nusaybin'e girmiş, halkı Meryem Ana Kilisesi'nde toplayıp onların güvende olduklarını ifade etmiştir.¹⁴⁹

Nusaybin'in fethiyle ilgili ikinci rivayete göre Abdullah b. Abdullah b. Gassan, Irak'ta yola çıkarak Musul'a gelmiş, sonra da Nusaybin'e ulaşmıştır. Nusaybinliler Rakkahlar ile yapılan barış antlaşması doğrultusunda onunla antlaşma yapmışlardır.

Farklı bir rivayete göre Nusaybin'i fetheden kişi İyad b. Ganem tarafından gönderilen Ebu Musa el-Eş'ari'dir.¹⁵⁰ Bu rivayet Taberi'de de geçmektedir.¹⁵¹

Bu konudaki son rivayetimiz ise Abdullah b. Utban'a dayanmaktadır. Ebu Ubeyde b. Cerrah, hicretin 17. senesinde Şam bölgesini ele geçirme amacıyla Hıms'tayken Bizans İmparatoru Heraklios'un kendileri üzerine geldiğini öğrenince yaptığı istişare sonucu durumu Hz. Ömer'e anlatmış, Halife Hz. Ömer de Irak İslam orduları komutanı Sad b. Ebi Vakkas'a bir mektup yazarak ondan Ebu Ubeyde'ye yardım göndermesini istemiştir. Hz. Ömer yazdığı mektupta Süheyl b. Adıyy'i Rakka, Velid b. Ukbe'yi ise el-Cezîre bölgesinde bulunan Rabia ve Tenuh Arapları üzerine yollamasını, Abdullah b. Utban'ı da Nasîbîn (Nusaybin) üzerine göndermesini emretmiş ve Abdullah b. Utban'ın oradan da Harran ve Ruha üzerine gitmesini söylemiştir.¹⁵² Abdullah b. Utban, Hz. Ömer'den gelen emri alınca Musul üzerinden Nusaybin'e kadar gitmiştir.¹⁵³ Nusaybinler, Müslüman kuvvetlerle karşılaştıklarında barış teklifi yaparak Rakkalıların yapmış oldukları antlaşma şartlarının aynısını yapmışlardır.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Mehmet Azimli, a.g.m., s. 160.

¹⁴⁹ Ahmet Demir, a.g.m., s.83- 84.

¹⁵⁰ İbn'i Kesir, a.g.e., C.VII, s. 126.

¹⁵¹ Taberi, Tarih-i Taberi, C.III, s. 447.

¹⁵² İbnü'l Esir, a.g.e., C.II , s. 485.

¹⁵³ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., C.I, s. 339.

¹⁵⁴ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 486.

Nusaybin alındıktan sonra kaynakların verdiği bilgilere göre İyad b. Ganem çevredeki diğer yerleşim yerlerinden Dara'ya ynelmiř¹⁵⁵ ve İyad b. Ganem, Dara'ya vardığıında, Daralıların onlarla savaş yapmak niyetinde olmadığını anlamıştır. Bunun zerine onlardan Bizans hâkimiyetinden ayrılarak İslam hâkimiyetine girmelerini, şu ana kadar Bizans'a verdikleri vergiyi kendilerine vermelerini ve Müslümanlığı kabul etmek isteyenlere mani olmamalarını söylemiştir. Bu teklif Daralıların hoşuna gitmiş ve barışıl bir yolla İslam hâkimiyetini kabul edeceklerini söylemişlerdir. Daralılardan istenilen şey ise, yıllık yirmi bin altın dinar ve otuz bin gümüş dirhemdir. Ayrıca yanlarında bulunan silahları teslim etmeleri ve Müslüman olmak isteyenlere mani olmayacaklarını kabul etmeleri de istenilmiştir. Böylelikle onlarla da antlaşma imzalamışlardır.¹⁵⁶

İyad b. Ganem, Dara'daki işleri yoluna koyduktan sonra oradan ayrılarak çevredeki diğer merkezlere yönelmiştir. Gittiği yer ise Birha'ya olmuştur. İyad b. Ganem, onlara da barışıl bir yolla kendi hâkimiyetlerine girmelerini istemiştir. Birhalılar, Dara halkı kadar zengin olmadıklarını, onların taahhüt ettiği cizye miktarının ancak 1/3'n verebileceklerini ifade etmiştir. İyad, Birhalıların teklifini kabul ederek buranın hâkimiyetini de ele geçirmişdir.¹⁵⁷ İyad b. Ganem, Birha'yagirerek şehirde gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Ba'ma'ya yönelmiştir. İyad b. Ganem komutasındaki İslam ordusu Ba'ma'da¹⁵⁸ konaklamış ve orayı da hâkimiyetine altına almıştır.¹⁵⁹ Böylelikle Nusaybin ve çevresinin de İslam hâkimiyetine girmesi mukavemetsiz şekilde gerçekleşmiş ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki önemli merkezlerden biri daha İyad b. Ganem tarafından ele geçirilmiştir.

2.1.4. Midyat'm Fethi

Kaynaklarını Doğu Anadolu Bölgesi dağlarından alan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Midyat ve yöresi de Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan

¹⁵⁵ Dara: Mardin ve Nusaybin arasında bir yerleşim yeridir. (Abdulgani Fahri Bulduk, a.g.e., s. 17.)

¹⁵⁶ İbn'i şeddat, a.g.e., C. III, s. 140-144 ; Ahmet Demir, a.g.e., s .80- 81.

¹⁵⁷ Ahmet Demir, a.g.e., s. 81.

¹⁵⁸ Ba'ma: O dönemde Nusaybin'e bağlı bir köy. (Ahmet Demir, a.g.e., s .74.)

¹⁵⁹ Ahmet Demir, a.g.e., s. 81.

toprakların kuzeyini ifade eden Arapça ada¹⁶⁰ anlamına gelen el-Cezîre bölgesinde yer almaktadır.¹⁶¹

Mardin eşiğinin doğusunda kalan kısım Asur döneminde Kaşyari, Roma döneminde Mons Masius (Masius Dağı) ortaçağ boyunca da Cebel Tur ya da Tur Abdin diye bilinmektedir. Öteki yerleşim yerlerine göre daha alçak ve dağlık yapı gösteren bu dağlık alanın merkezi, geçmişi Asur dönemine uzanan Matiatsu/Midyat olmuştur. Batıda Mardin yakınlarından, Cizre'ye kadar uzanan Tur Abdin'in kuzey ve doğu hududunu Cizre'den yukarıya doğru, kuzeyden gelen Batman suyunun döküldüğü yere kadar Dicle oluşturur. Her iki ırmağın kesiştiği yerden Mardin'e doğru çizilmiş bir hat Tur-Abdin diye bilinen arazinin batı sınırını meydana getirir. Dara (Oğuz) ve Nusaybin'den Cizre'ye kadar uzanan kısmın hemen kuzeyinden güney sınırı başlamaktadır.¹⁶²

Tur-Abdin bölgesi, çivi yazılı kaynaklarda Kaşyari Dağı olarak bilinmektedir. Bu bölgenin tarihsel geçmişi de çok eski olmakla beraber Asur dönemine kadar uzandığı bilinmektedir. Orta Asur devri kaynaklarından I. Adadnirari ve I. Salmanassar, Mitanni Devleti'ni ortadan kaldırma amacıyla Kaşyari Dağı'nı işgal etmiştir. Kaşyari Dağı, daha sonraki yıllarda Asur hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁶³ Asur krallarından I. Tukultininurta (M.Ö.1244-1208), I. Tıglatpileser (M.Ö.1117-1077), II. Adadnirari, II. Assurnasirpal (M.Ö.884-858) ve III. Salmanassar (M.Ö.858-824) Doğu Anadolu'ya yönelik seferleri sırasında Kaşyari Dağı'nı aşip oradan Dicle vadisine kadar ulaşmıştır.¹⁶⁴ İşte Savur'dan sonra yöredeki ikinci en eski yerleşim yeri olarak Midyat (Matiatu) adının ortaya çıkışı da bu döneme eşlik etmektedir.¹⁶⁵

Asurlardan sonra da bölgede çeşitli medeniyetler kurularak yörenin canlılığı devam etmiştir. Sonraki yüzyıllarda bölgede sırasıyla İskit, Med ve Pers hâkimiyetleri kurulmuştur. M.Ö. 333 yılına baktığımızda bölgenin, Makedonyalı İskender'in eline geçtiğini görmekteyiz. İskender'in ölümüne müteakip Selevkosların idaresine geçmiş ve Partların Mezopotamya'yı istila etmesinden sonra M.Ö. 140'tan itibaren Part, M.Ö. 85-69 yılları arasında da Armenia Kralı Büyük Tigran'ın hâkimiyetine sahne olmuştur.

¹⁶⁰ Mualim Naci, *Lugat-ı Naci*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 319.

¹⁶¹ Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, Haz. İbrahim Özçoşar, C.I, İstanbul, 2007, s. 105-107.

¹⁶² Adnan Çevik, a.g.m., s.106-107.

¹⁶³ Hayat Erkanal, "Mezopotamya'ya Açılan Kapı Nusaybin", *Makalelerle Mardin*, Haz. İbrahim Özçoşar, C. I, İstanbul, 2007, s. 2.

¹⁶⁴ Hayat Erkanal, a.g.m., s. 2.

¹⁶⁵ Adnan Çevik, a.g.m., s. 109.

Ancak Tigran hâkimiyeti de uzun sürmemiş, kısa süre sonra bölge Saka saldırılarını bertaraf ederek tekrar güçlenen Pers ile onları Suriye ve Akdeniz üzerindeki çıkarları için en büyük engel olarak gören Romalılar arasında sık sık el değiştiren bir mücadele alanı haline gelmiştir. Bu mücadele sonraki dönemlerde de devam etmiş ve adı geçen devletlerin halefleri olan Bizans ve Sasani dönemlerinde sürdürülmüştür. Ancak M.S. 7. yüzyıldaki İslam fethiyle birinin tamamen tarih sahnesinden silinmesi, diğersinin de bir daha geri dönmemesine bölgeden çıkarılmasıyla son bulmuştur.

Tur-Abdin bölgesi, Hz. Ömer döneminde fethedilen bölgeler arasındadır. Hz. Ömer dönemi devrin en büyük iki gücü olan Bizans ve Sasaniilere karşı doğu, batı ve kuzey istikametlerinde olmak üzere üç koldan büyük fetihlere girişildiği bir devre karşılık gelmektedir. Hz. Ömer'in hilafetinin beşinci yılında Suriye ve Irak'ın İslam orduları tarafından fethedilmesi, Hıms ve Kufe merkezli iki büyük ordugâh arasında kalan ve bu sırada mukavemet edecek ciddi hiçbir askeri gücün de kalmadığı anlaşılan Yukarı Mezopotamya'nın fethini kaçınılmaz hale getirmiştir.¹⁶⁶

Hz. Ömer, Suriye valisi Ebu Ubeyde'nin vekili İyad b. Ganem'i H. 639 yılı sonlarına doğru el-Cezîre valiliğine getirmek suretiyle bölgenin fethiyle görevlendirir. İyad b. Ganem hicretin 18. yılında Şaban ayının ortalarında beş bin asker ile birlikte el-Cezîre üzerine yürümüştür. Ordusunun sağ kanadı başında Sa'd b. Amir b. Hizyem el-Cumahi, sol kanadının başında Safvan b. El-Muattal, ileri kuvvetlerin başında ise Hubeyre b. Mesruk bulunuyordu. İyad'ın keşif kuvvetleri Rakka'ya varıp orada çiftçilerin üzerine bir baskın yapmış ve Rakka şehrini muhasara etmişlerdi. Diğer taraftan İyad b. Ganem, çeşitli seriyyeler göndermiş, gönderdiği bu seriyyeler de esir ve yiyecek şeyler getirmişlerdi. Rakka şehrinin muhasarası altı gün sürmüş, daha sonra Rakkalılar barış antlaşması yapmak istemişlerdir. Daha sonra da Harran üzerine yürümüş, orayı kuşatmak üzere bir bölük asker bırakmıştır. Bunların başında ise Safvan b. El-Muattal ile Habib b. Mesleme bulunuyordu. Kendisi ise diğer askerlerle birlikte Ruha üzerine yürümüş, buranın fethini tamamladıktan sonra Sumeysat'ı fethetmiş, oradan Seruç, Re's Keyfa ve Ardü'l Beyda'yı fethederek bura halkıyla Ruhalılarla yapılan şartların aynısıyla barış yapmıştır. Sonraki dönemde Sumeysat halkı, antlaşma şartlarına uygun hareket etmeyince İyad b. Ganem, tekrar bunların üzerine yürüyüp kalelerini fethedinceye kadar onları kuşatma altına almıştır. Daha sonra Fırat kenarında

¹⁶⁶ Adnan Çevik, a.g.m., s.112-119.

bulunan birtakım kasabaların üzerine gitmiş ki bu kasabalar, Cisir Menbic ve ona yakın yerlerdir. Bütün buraları fethettikten sonra Re'su'l-Ayn üzerine hareket etmiştir. Buranın halkı kendisini savunmaya alınca İyad b. Ganem, burayı bırakıp Tel Mevzen üzerine hareket etmiştir. Burayı da Ruha halkının antlaşma şartlarıyla fethetmiştir. Oradan Amid'e geçmiş ve burayı muhasara altına almıştır. Amid halkı kendisiyle savaştıktan sonra yine Ruhalıların barış şartları ile onunla antlaşma yapmıştır. Meyyafarikin'i de aynı şartlarla fethetmiş, oradan Kefertusa'ya geçmiş oradan da Nasibin'e gitmiştir. Nasibinliler önce kendisiyle savaştıkları halde daha sonra Ruhalıların barış şartlarıyla barış yaptılar. Ayrıca İyad b. Ganem, Tur-Abdin ve Mardin kalesini de bu dönemde fethetmiştir.¹⁶⁷ Böylelikle Nusaybin ve çevresi de İslam hâkimiyeti altına girmiştir.

2.1.5. Diyarbakır'ın Fethi

Şehrin adına ilk olarak Asur hükümdarı Adad-Nirari I. (M.Ö. 1310-1281)'den kalma bir kılıç kabzasında rastlanılmaktadır. Buradaki bilgilere göre Amidi veya Amedi olarak kullanımı söz konusudur. Aynı kullanım M.Ö. 800, 762, 726 ve 705 yıllarından kalma Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde de göze çarpmıştır. Bu adın şehrin ve bölgenin ilk egemen medeni halkı olan Subaru (Hurri)'lardan kalma olduğu kabul edilmektedir. M.S. 305 yılında Hristiyanlığın Arsaklı II. Tridat döneminde kabulünü bildiren Aganhangelos'un eserinde adı Amid diye yazılıdır. Roma tarihçisi Antakyalı Ammionus Marcellinus M.S. 359'da bu şehri görmüş ve etkisinde kaldığı bu şehirden Amida diye bahsetmiştir.¹⁶⁸

Bundan sonraki dönemlerde özellikle de Roma (Latin) ve Bizans (Yunan) kaynaklarında Amida adı kullanılmıştır.¹⁶⁹ Süryani eserlerine baktığımızda "Amid" veya O'mid, bazılarında ise Emit, Amide şeklinde yazıldığı görülmüştür. Arapça eserlerde ise çoğunlukla Amed olarak geçer. Romalılar zamanında M.S. 349 yılında yapılan onarımdan sonra Augusta adı verilmiş ama bu isim kısa bir süre sonra unutulmuştur.¹⁷⁰ M.S. 13. yüzyıldan sonraki eserlerde şehre Kara-Amid, bazılarında ise

¹⁶⁷ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 488-489.

¹⁶⁸ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C. I, Ankara, 1998, s.3

¹⁶⁹ Niyazi Akşit, "Diyarbakır", A'dan Z'ye Tarih Ansiklopedisi, Serhat Yayıncılık, s. 292.

¹⁷⁰ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 3.

Kara-Hamid denildiği görülmüştür.¹⁷¹ Daha sonra şehrin bu adı yavaş yavaş unutulmuş yerini M.S. 20. yüzyıl başlarından itibaren “Diyarbakır”e bırakmıştır.¹⁷²

Diyarbakır adının kökeni üzerinde de duracak olursak bu konuda ileri sürülen görüşlerden biri Mehmet Hafid Efendi'nin görüşüdür. Hafid Efendi Diyarbakır adının “Darabkerd” ten geldiğini söyler. İran hükümdarı “Darab” burayı yaptırdığı için şehre “Darabkerd” adı verilmiş, sonraları “Diyarbakır”e dönüşmüştür. Basri Konyar ve Bedri Günkut, “Diyarbakır” adının buralara Partlarla gelen “Derbik” Türklerinden dolayı verilmiş olduğunu, Cebrail Aydın ise “Diyarbakır” adının Urfa Kralı Bukro'nun ismine izafeten verilen Diyar-ı Bukro'dan geldiğini söylemektedir. Diyarbakır adının İbranice olduğunu, “diyar” ın “şehir”, “be”nin “içinde” ve “kir” in “duvar” anlamına geldiğini, “Diyarbakır” in “kale içindeki şehir” demek olduğunu iddia eden Musevi bilginler de vardır.¹⁷³

Tarihsel sürecine baktığımızda ise bugün el-Cezîre denilen Dicle-Fırat nehirleri arasındaki bölgede milattan önceki üçüncü binde Subartu'lar hâkim olduğunu görmekteyiz. Sümer-Akadlardan kalma belgeler bize bu konuda geniş bilgiler vermiştir. Dolayısıyla Diyarbakır ilini de içine alan Yukarı Dicle boylarının ilk medeni ahali Subarulardan sayılan Hurriler olmuştur.¹⁷⁴ Hurriler, Zağros dağlarından Anadolu'nun güneydoğu kısmı ile Suriye'ye kadar uzanan geniş bir sahaya yayılmıştır. Hükümet merkezleri de Hurri şehri olmuştur. Bu şehir aynı zamanda M.Ö. 17. yüzyıl Asur tabletlerinde eski Subartu Krallığı'nın merkezi olarak gösterilmiştir. Burası M.Ö. 2750'den sonra Akad Krallığı'na katılmıştır.¹⁷⁵ Akad Kralı Naram Sin, Diyarbakır bölgesine saldırmış ve verimli topraklarıyla bir buğday ambarı olan sahayı ülkesine katmanın mutluluğunu yaşamıştır. M.Ö. 16. yüzyıl sonlarında Hurri Krallığını ortadan kaldıran Mitanniler bölgeye hâkim olmuşlardır. Mitannilerin ülkesi bir yandan Kuzey Suriye üzerinden Kenan İli'ne, diğer yandan Fırat'ın Toros silsilesindeki dar geçitlerine varan dağlık sahaya ve oradan da Malatya bölgesine kadar yayılmış, Kargamış, Harran, Urfa, Antakya gibi şehirler Mitanni boyunduruğu altına girmişlerdir. Diyarbakır bölgesinin kuzeybatı, batı ve güneybatı bölümü de Mitanni ülkesinin sınırları içinde

¹⁷¹ Besim Darkot, “Diyarbakır”, İslam Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, s. 601.

¹⁷² Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 4.

¹⁷³ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 4-6.

¹⁷⁴ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s.50- 51.

¹⁷⁵ Niyazi Akşit, a.g.m., s. 292.

kalmıştır.¹⁷⁶ Bu bölge M.Ö. 1260 yıllarında Asur hâkimiyetine girmiştir.¹⁷⁷ Bu ilk Asur egemenliği 70 yıl kadar sürmüştür. M.Ö. 1190 ve M.Ö. 1116 yılları arasında bölgede Kummuh, Nirbi ve Kirhi prenslikleri kurulmuştur. Asur Kralı Tiglatpaleser I, zamanında bölgede bulunan bu prensliklere son verilmiş ve Diyarbakır M.Ö. 1116'da yeniden Asur egemenliğine girmiştir. Bu ikinci dönem 60 yıl sürmüştür. M.Ö. 775 yılında ise şehir Urartuların egemenliğine girmiştir. Bu egemenlik uzun sürmemiş, M.Ö. 736'da Asur Kralı III. Tiglatpaleser Diyarbakır bölgesini tekrar fethetmiştir. M.Ö. 635 yılında Diyarbakır ve çevresi İskit egemenliğine geçmiş ve bu egemenlik 28 yıl sürmüştür.¹⁷⁸ M.Ö. 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun M.Ö. 3. yüzyılında Selevkilerin yönetimine geçmiştir. Partların ve M.Ö. 1. yüzyılda Romalıların egemenliği altına girmiştir. Sasaniler M.S. 338'de Amit'i kuşatsalar da alamamıştır. Amid daha sonraki dönemlerde birkaç kez Doğu Roma İmparatorluğu ile Sasaniler arasında el değiştirerek Hz. Ömer dönemine kadar gelmiştir.¹⁷⁹

Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Bizans İmparatorluğu'nda Heraklios bulunuyordu. Yermuk Savaşı'nda, İslam orduları Suriye'yi istila edince artık sıra Kuzey Mezopotamya bölgesinin fethine gelmişti.¹⁸⁰ İyad b. Ganem muharebesiz olarak Harran'ı, Habib bin Mesleme Urfa'yı ve bizzat İyad da Mardin'i, Dara'yı ve bunlara ait kaleleri fethettiler. Ayrıca İyad b. Ganem, Sümeysat, Suruç, Birecik ve Re'su'l-Ayn, Kilikya ve çeşitli bölgeleri bu dönemde fethedip hâkimiyet alanını genişletmiştir.¹⁸¹ El-Cezire bölgesindeki fetihler devam ederken gözler bundan sonra Rumların elinde olan Amid şehrine çevrilmiştir. İyad, yanında bulunan yaklaşık sekiz bin kişilik bir kuvvetle ve bu kuvvet içerisinde de bine yakın sahabeyle harekete geçti. Ordu kendi güzergâhındaki kaleleri fethederek ve bazılarını da barışla alarak Amid kalesinin önüne gelmiş ve şehir çeşitli yerlerden kuşatılmaya başlanılmıştır. İyad b. Ganem, Tell (şimdiki Mardin) kapısını, Said b. Zeyd ise aynı anda Rum (Urfa) kapısını, Muaz b. Cebel, Ermen (Harput) kapısını, Halid b. Velid ise Babü'l-Ma (Yenikapı) taraflarını kuşattılar. Vakidi'ye göre o tarihte şehir Meryem-i Dara adında bir kadının yönetimi

¹⁷⁶ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 52- 57.

¹⁷⁷ Niyazi Akşit, a.g.m., s. 292.

¹⁷⁸ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 63- 82.

¹⁷⁹ Niyazi Akşit, a.g.m., s. 292.

¹⁸⁰ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 155.

¹⁸¹ Abdulgani Bulduk, a.g.e., s. 13.

altındaydı.¹⁸² Vakidi çoğu rivayetlere dayanan şu bilgiyi vermektedir: Arap ordusu gelmeden önce Amid'te iki kardeş hüküm sürmekteydi. Bunlardan birinin adı Pıtrıs, diğerinin Yuhanna idi. Pıtrıs şehrin doğu tarafında, Yuhanna batı tarafında oturuyordu. Yuhanna Dara hükümdarı Martavus'un kızıyla evlendi. Bu kızın adı Meryem'di. Meryem Amid'e gelince şehrin güzelliği, bol suyu, bahçeleri, havası ve manzarası gözünü kamaştırdı. Aradan bir müddet geçti. Bir gün Pıtrıs, kardeşi Yuhanna'nın kızı Safura'yı oğlu Laven'e istedi. Yuhanna da Pıtrıs'ın kızını kendi oğluna dileyince uyuşamadılar, araları açıldı. Aradaki surun kapılarını kapadılar, birbirlerine gidip gelmez oldular. Bu durumu memnuniyetle karşılayan Meryem, şehri ele geçirmek için artık faaliyet zamanının geldiğine kani olarak işe koyuldu. Kardeşlerinin arasını bulacağım diye büyük bir ziyafet hazırladı. Bir hayli ikramdan sonra taraflara ve yakınlarına zehirli şaraplar sundu. İçenlerin tamamı öldü. Meryem kendi hükümdarlığını ilan etti. Şehri on iki yıl yönettikten sonra İyad b. Ganem'in orduları geldi.¹⁸³

Bazı kaynaklarda ise bu sırada Antak isminde bir Rum emirinin Amid ve Meyyafarikîn (Silvan)'in vali ve muhafızlığına atanmış olduğunu ve İslam orduları bölgeye geldiğinde Amid'te mevcut askeri ve tahkimati savunma için yeterli bulduğundan kendisinin Meyyafarikîn'i müdafaaya gittiğini ileri sürer.¹⁸⁴

Amid kuşatması kaynakların verdiği bilgiye göre uzun sürmüştür. Bütün saldırılar, şehri baştanbaşa kuşatan surlar yüzünden neticesiz kalmıştır. Müslüman Araplar, beş ay kadar bu kale duvarı dibinde beklemeye katlanmışlardır. Bu arada İyad b. Ganem, Hakem b. Hişam'ı bir miktar kuvvetle Meyyafarikîn'e göndererek orayı fethetmiştir.¹⁸⁵ Bu durum devam ederken Babü'l Feth olarak kabul edilen şark cihetindeki kapı yanındaki sur deliğinin genişletilirse oradan içeri girme imkânının olduğu anlaşılmıştır.¹⁸⁶ Vakidi, Halid b. Velid'in sur dibinde yaptığı keşiflerden birinde surun doğu yönünde gördüğü bir gizli su deliğinin genişletilerek oradan içeri girildiğini söyler ki bu tesbitini şöyle anlatır: "Kale duvarı dibinden bir köpeğin gelerek çadıra girip ekmeği kaçırdığı görülür ve köpek takip edilir. Köpeğin kale duvarı dibindeki bir sel çukuru yolundan içeri girdiği tespit edilir. Koşup Halid'e haber verilir. Halid gece

¹⁸² Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 155.

¹⁸³ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 155, dipnot notu:2.

¹⁸⁴ Abdulgani Bulduk, a.g.e., s. 14.

¹⁸⁵ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 156.

¹⁸⁶ Abdulgani Bulduk, a.g.e., s. 14.

yarısı yüz kişiyi alıp suyoluna gider. İlk Halid, ikinci Amr b. Ahvas, üçüncü Huzayfe b. Sabit ve diğerleri içeri girdikten sonra doğru şehrin orta yerinde yüksek sesle tekbir getirmeye başlarlar.”¹⁸⁷ Diğer bir görüş de Ashab-ı Kiram’dan Hz. Sa’sa ve müteakiben Süleyman b. Halidü’l Velid delikten içeri girdikten sonra yirmiden fazla mücahid de birer birer bunları takip edip, deliğe yüz adım kadar uzak olan kapıya yanaşıp nöbetçileri öldürüp, kapıları açıp dışarıda bulunan askerleri içeriye aldıklarına dairdir. Askerler tekbir sesleriyle çarpışıp, şimdiki Kale Cami’nin bulunduğu yere gitmişlerdir. İç Kale bekçileri ile çarpışmış ve orayı almışlardır. Şehir içerisindeki bu muharebe uzun sürmemiş ve şehir Rakka sulhuna tatbiken teslim alınmıştır.¹⁸⁸ Meryem’in, İslam askerlerinin şehre girdiğini anlayınca kıymetli eşyaları ile birlikte kendi sarayında bulunan gizli yolla Ermen kapısından çıkıp Bilad-ı Rum’e gittiği Vakidî’de geçmektedir.¹⁸⁹ Böylece Amid şehri, hicretin 18. senesi Cemaziyelulasının 8. günü fethedilmiştir. Vakidî, 7 Cemaziyulevvel 17/M. 638 alındığını yazar.¹⁹⁰ Amid fethedildikten sonra diğer fethedilen yerlerde yapılan uygulamaların benzerleri yapılarak halkın silahları toplatılmıştır. Kendilerine iyi muamele edilmiştir. İslam dinine girme konusunda zorlama yaşanmamıştır. Buna rağmen halkın büyük bir kısmı kendi rızalarıyla İslamiyet’i seçmiştir.¹⁹¹

İbnü’l Esir Amid’in kuşatıldığını, sonradan Ruha barış şartları uyarınca antlaşma yapıldığını, Meyyafarikîn’in de bu şartlarla ele geçirildiğini ifade ettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: Rivayete göre Halid b. Velid, el-Cezîre’nin fethinde İyad b. Ganem ile birlikte bulunmuş, Amid’de bir hamama girerek hamamda içinde şarap bulunan bir şeyle vücudunu ovması üzerine Hz. Ömer tarafından görevden alınmıştır.¹⁹² Belazuri’de ise bu konuyla ilgili şöyle bir rivayet vardır: Bazı kimselerin rivayet ettiklerine göre Halid b. Velid, el-Cezîre’nin bazı yerlerini Hz. Ömer adına idare etti. Ancak onun, Amid veya bir başka yerde, hamamda içinde şarap olan bir şeyi süründüğünden dolayı Hz. Ömer’in onu azlettiği haberi doğru değildir. Bu bilgi bize göre de daha sağlam bir ihtimaldir. Yine Belazuri’ye göre, İyad b. Ganem, er-Ruha antlaşmasına göre Amid’i savaşız bir şekilde, zorluk yaşanmadan fethetmiştir.

¹⁸⁷ Ahmet Demir, a.g.e., s. 119-120.

¹⁸⁸ Abdulgani Bulduk, a.g.e., s. 14.

¹⁸⁹ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 157.

¹⁹⁰ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s.160, dipnot notu: 5.

¹⁹¹ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 160.

¹⁹² İbnü’l Esir, a.g.e., s. 489.

Meyyafarikîn (Silvan)'ı de aynı şekilde fethettikten sonra Kardave ve Bazedba'yı Nusaybin Antlaşması'na göre fethetmiştir. Daha sonra ez-Zevezan patriği ona gelmiş ve vergi karşılığında toprağı için anlaşmıştır. Bütün bu fetihler hicretin 19. yılı ve 20. yılı Muharrem ayının günlerinde gerçekleşmiştir.¹⁹³

Vakidi'ye göre Eğil (Angil), Iyad b. Ganem'in görevlendirdiğı Numan b. Marife tarafından fethedilmiştir. Amid-Diyarbakır şehrinin fethini müteakib Iyad b. Ganem, Sa'sa'yı şehre vali tayin etmiştir. Kendisi ise Hanî, Meyyafarikîn beldelerine doğru gitmiş ve oraları da fethetmiştir. Amid'in fethi sırasında Hz. Sa'sa fetih gecesi aldığı yaralardan dolayı vefat ederek Ulu Cami yakınında sonradan adına izafeten cami inşa edilen mahale defnedilmiştir. Sa'sa'dan sonra Diyarbakır ve Cezîre valiliğı, Hz. Ömer tarafından bizzat Iyad b. Ganem'e verilmiştir. Iyad b. Ganem'in M. 641 (H.20)'de vefatı üzerine yerine Said b. Hazim tayin edilmiştir. Daha sonra o da vefat ettiğinden Dımışk, Humus, Diyarbakır, Cezîre vilayetleri birleştirilerek, buraların valisi Amir b. Sadullah-i Ansari olmuştur. İki yıl sonra Cezîre ve Diyarbakır vilayetleri ayrılarak valiliğine Ömer b. Surake getirilmiştir.¹⁹⁴

2.1.6. Meyyafarikin'in Fethi

İslam kaynaklarında adı Mafarkin, Mefarkin ve Farkin şeklinde geçen şehir Grekçede Martyropolis (şehidler şehri), Süryanicede Mipherket, Muharikin, Muphargın ve Ermenicede Nphkert adlarıyla tanınır. Yakut el-Ha'mevi'ye göre eski adı Medur-Sala'dır. Meyyafarikin, Diyarbakır iline bağılı Silvan ilçesi merkezinin eski adıdır.¹⁹⁵

Meyyafarikin, Iyad b. Ganem tarafından İslam hâkimiyetine alınan merkezlerdendir.¹⁹⁶ Ruha ve Re'su'l-Ayn'nın İslam idaresine girişi sırasında Meyyafarikin, Ercas, Keyfa kalelerinin genel komutanı, Daders oğlu Heriftas'tır İslam kuvvetlerinin Meyyafarikin'e geldikleri sırada şehirde vali olarak Eslaşors bulunuyordu. Amid kuşatması yaklaşık 4 ay sürdürüldükten sonra, Iyad ileri gelen arkadaşlarından 10 kişiyi Meyyafarikin'i ele geçirmekle görevlendirdiğı daha önce belirtilmişti. İşte aralarında ensar ve muhacirlerden yaklaşık yüz kişinin de bulunduğu bu kuvvet Iyad'ın emriyle harekete geçmiştir. Yola çıkan bu birlik içerisinde Hişam

¹⁹³ Belazuri, a.g.e., s. 252- 255.

¹⁹⁴ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 160-162.

¹⁹⁵ Ahmet Savran, "Meyyafarikin", D.İ.A, C.XXIX, Ankara, 2004, s. 511.

¹⁹⁶ İbn'i Şeddat, a.g.e., C. III, s. 281.

oğlu Hakem, Halef oğlu Yesa, Ganem er-Raziki, Sabit oğlu Sehl, Zerartü oğlu Haris, Kamil oğlu Ukbe, Useyd oğlu Ka'ka, Eş'es oğlu Sarüm, Amr oğlu Numan, Ya'sub oğlu Talha bulunmaktadır. Askerler hazırlıklarını tamamladıktan sonra Amid surlarının dibinden ayrılarak Dicle'yi geçtiler ve Meyyafarikin'e doğru yola çıktılar. İslam askerleri Meyyafarikin'e ulaştıklarında gece olmuştu ve şehrin etrafını dolaşarak içeri girebilecekleri bir gedik aradılar. Karşısında durdukları burcun kapısı geceleyin içeriden açılınca Müslümanlar binekleriyle birlikte bu kapıdan kaleye girdiler. İslam askerleri şehirdeki Mariye Kilisesi'nin önüne giderek bineklerini kapıda çöktürdüler. Ertesi sabah Hristiyanların ayin günüydü. Şehir sakinleri sabahleyin Müslümanları kilise kapısında görünce paniğe kapıldılar.¹⁹⁷

Şehir yöneticisi olaydan haberdar olunca, askerleriyle olay mahaline gelip İslam askerlerinin komutanlarıyla görüşme yapar. Sahabeler bir gün önce ikindi vakti Amid surlarının dibinden ayrılıp yola çıktıklarını ifade ederek, burçtaki kapının kendilerinin bir zorlaması olmadan açıldığını ifade ettikten sonra Hişamoğlu Hakem ile Eslağors arasında dini içerikli uzun birçok konuşma geçer. Bu konuşmalardan sonra Meyyafarikin valisi Eslağors, Müslümanlığı seçer. Vali şehrin ileri gelenlerini konağına çağırır. Onlara İslamiyet'i kabul ettiğini bildirir. Şehir eşrafının çoğu İslam dinini kabul eder. Böylece şehir merkezindeki halk da bu dini öğrenmeye ve kabul etmeye başlamıştır. Vali Eslağors, çevre kale hâkimlerine bunu anlatmak gerektiğini ifade ederek onların tümünü Meyyafarikin'e davet eder. Birkaç gün sonra çevredeki kalelerin hâkimleri Meyyafarikin'e toplanır ve Eslağors onlara İslam dinini anlatır. Kendisinin de bu dini kabul ettiğini, arzusunun onların da bu dini kabul etmeleri olduğunu ifade eder. Çevreden gelen valiler bu fikri kabul etmeyip Eslağors'la ve İslam kuvvetleriyle savaş yapmaya karar verirler. Böylece şehir içinde bir anda savaş çıkar. Meyyafarikin askerleriyle çevreden gelen valilerin askerleri arasında şiddetli çarpışmalar yaşanır. Bu sırada Amid'i kuşatmakta olan Iyad b. Ganem'in yardımına beşyüz süvarilik bir yardım gelir ama Iyad b. Ganem'in ihtiyacı olmadığı için bu süvari birliğini Meyyafarikin'e gönderir. İslam süvarileri Meyyafarikin'e gelip Eslağors'un imdadına yetişerek düşmana saldırırlar. Düşman askerleri daha fazla karşı koyamaz ve kaçmak zorunda kalmıştır. Şehrin tüm hâkimiyeti Eslağors'un eline geçmiştir. İslam askerleri daha sonra Eslağors'u yine şehrin valisi olarak Meyyafarikin'e bırakarak Amid'e dönerler. Zafer ve

¹⁹⁷ Ahmet Demir, a.g.e., s.115- 116.

Meyyafarikinlilerin kahramanlık haberlerini Iyad b. Ganem'e verirler. Iyad da bu habere sevinerek Allah (c.c.)'a hamd eder.¹⁹⁸

Sonuç olarak Meyyafarikin'de bu dönemde fethedilen merkezlerden olmuştur. Meyyafarikin halkı da herhangi bir zorlama ve baskı olmadan kendi isteği ile islamiyeti kabul etmiştir.

2.1.7. Cizre'nin Fethi

Cizre adının kökenine ilişkin çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Bazabde veya Bazibde en çok karşılaştığımız isimlerdir ki bunda kentin şimdi bulunduğu en eski yerleşme yerinin payı büyüktür. Bu yerleşim yerinin Bazabde ya da Bazibde olduğu rivayet edilmektedir. Arap kaynaklarında çokça zikredilen bu isme, Pers ve Roma dönemine ait kaynaklarda da çok sık rastlanılmaktadır. Arap fethinden önce bölgenin Zabdicene olarak adlandırıldığı ve Bazabde'nin de bölgenin en önemli kalesi olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir.¹⁹⁹

Tarihçi Bilge Umar, Bazabde kelimesinin Arami dilindeki "Zabda'nın Yurdu" anlamına gelen "Bet Zabdai"den geldiğini söyler. Bununla beraber yöre halkına da "Zabda Halkı" anlamına gelen "Zabdiceni" denildiğini belirtir. Tarihi kaynaklarda bölgenin farklı şekillerde adlandırıldığını görmek mümkündür. Bakarda, Korduh bunlardan birkaçıdır. Yakut'a göre Bakarda Dicle'nin sol tarafında Bazabde karşısında bulunur ve ikiyüz köyü ihtiva eden bir nahiye merkezidir. Minorsky, Aramilerin bölgeye Bes Kardü, Cizre kentine de Kardü Gazarta'sı dediğini belirtmiştir.²⁰⁰

Başlangıçta Cezîre adıyla anılan şehir, daha sonra Cezire-i İbn-i Ömer adını almıştır. Şehrin bu adı almasıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Buna göre Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem Emiri Yusuf b. Ömer'e, Musul'a bağlı Berkaid beldesinden Abdülaziz b. Ömer'e, Maaddilerden Beni Ömer kabilesine veya Hasan b. Ömer b. Hattab et-Tağlibi'ye nisbetle şehir bu adı almıştır.²⁰¹ Bazı kaynaklarda ise şehirden Ceziretü'l İbn-i Ömer şeklinde söz edilmekte Evs b. Ömer ile Kamil b. Ömer veya Ömer b. Evs et-Tağlibi'nin iki oğluna izafeten bu adla anıldığı kaydedilmektedir. İbn-i Nedim el-Fihrist'te şehirden Cezîretü'l İbn-i Amare olarak söz etmektedir. Ancak

¹⁹⁸ Ahmet Demir, a.g.e., s.117-119.

¹⁹⁹ Mehmet Zeydin Yıldız, Mehmet Haykır, Erdal Erdem, "Cizre'nin Kentsel Gelişim Süreci", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak, 2010, s. 225.

²⁰⁰ Mehmet Zeydin Yıldız, Mehmet Haykır, Erdal Erdem, a.g.e., s. 225.

²⁰¹ Metin Tuncel, "Cizre", D.İ.A, C.VIII, İstanbul, 1993, s. 37.

Cizre'nin kurulduğu tarihe yakın dönemde kaleme alınan kaynaklar şehrin Hasan b. Ömer b. Hattab et-Tağlibi tarafından tesis edildiğini ve onun adını aldığını kaydeder.²⁰²

Cizre ve çevresinin tarihi çok eski olmakla beraber M.Ö. 6000 yıllarından itibaren yerleşmeye sahne olduğu görülmektedir. Bu dönemde Mezopotamya'ya egemen olan Hassuna, Samarra ve Halaf kültürlerinin izleri bulunduğu gibi Uruk kültürünü yansıtan bulgulara da rastlanılmıştır. Cizre ve çevresi en parlak yıllarını Gutilerin egemenlik sahasına girerek yaşamıştır. Bu dönem M.Ö. 3000 yıllarına tekabül etmektedir. Bu tarihten itibaren bölge M.Ö. 2000 yılına kadar Gutiler, Sümerler ve Akadlar arasında çok kez el değiştirmiştir. M.Ö. 612 yılında Cizre ve çevresi Medlerin egemenliğine girmiş, M.Ö. 550 yılında ise Perslerin hâkimiyeti altına girmiştir. M.Ö. 331 yılında Makedonya kralı Büyük İskender, Pers Kralı III. Daryus'u yenerek bütün bölgeyi fethetmiş, İskender'in M.Ö. 323'te ölümüyle beraber Cizre ve çevresindeki bölgeye Selevkoslar egemen olmuştur. M.Ö. 129 yılında Partlar bölgeye hâkimiyet kurmuş, M.S. 226 yılında Sasaniler tarafından bu hâkimiyet sona erdirilmiştir. Sasani hükümdarı Ardeşir, Cizre ve çevresinde imar faaliyetlerine büyük önem vermiş ve yıkılan surları yeniden yaptırmıştır. Hristiyan Arami kültürünün bölgeye yayılmaya başladığı bu yıllar aynı zamanda Roma-Sasani çekişmesinin de dorukta bulunduğu bir döneme denk düşmüştür. Kuzey Mezopotamya bölgesi hem Sasanilerin hem de Romalıların egemenliğinde bulunduğu dönemlerde, bu devletlerin önemli eyaletlerinden birisi olmuştur.²⁰³

M.S. 297 yılında yapılan anlaşmaya baktığımızda sınır olarak Dicle nehri ön plana çıkmıştır. Dicle nehri bu dönemde Sasanilerle Romalılar arasında doğal sınır olarak kabul edilmiş ve Şırnak bölgesinin önemli bir kesimi Roma sahası içinde kalmıştır. Bu tarihte Roma'nın önemli müstahkem mevki, Cizre'nin kuzeyindeki Finik Kalesi'dir. Yine bu dönemde Şırnak bölgesinin kuzey kesimi "Korduene" hemen güneyindeki bölge de "Zabdikene" olarak adlandırılmıştır. M.S. 359 yılında Korduene bölgesi tümüyle İranlıların eline geçmiş ve M.S. 360'ta Bazabde ele geçirilmiştir. II. Şahpur, batıdaki Nusaybin'e kadar fethedilen bölgede "Arbayestan" eyaletini oluşturmuştur.²⁰⁴ İslamiyet'in doğuşuna yakın dönemde artık bölge Sasani ve Bizans

²⁰² Metin Tuncel, "Cizre", s. 37.

²⁰³ Mehmet Zeydin Yıldız, Mehmet Haykır, Erdal Erdem, a.g.e., s. 226- 227.

²⁰⁴ Mehmet Zeydin Yıldız, Rıfki Sındır, Faruk Alaeddinoğlu "Geçmişten Günümüze Şırnak Çevresinin Sosyo- Demografik Gelişimi", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak, 2010, s. 297-298.

İmparatorluğu arasında mücadelelere sahne olmuş, Hz. Ömer zamanında Sasanilerin eline geçmiştir.²⁰⁵

Cizre ve çevresi M. 639 yılında Halife Ömer döneminde İyad b. Ganem komutasında fethedilmiştir.²⁰⁶ Belazuri'de geçen rivayet şöyledir: İyad b. Ganem, önce er-Rakka'yı, sonra Harran'ı bundan sonra Sümeysat'ı aynı şartlarla fethetmiş bundan sonra sıra Fırat'ın etrafındaki küçük köylere gelmiştir. Bu köyler Cisru Menbic (Menbic Köprüsü) ve civarıdır, buraları da aynı şartlarla fethetti. Sonra Aynu'l-Verde'ye geldi. Buranın halkı karşılık verince İyad b. Ganem, burayı da fethetti. İyad b. Ganem daha sonra Kafertusa Kalesi'ni fethetti. Yine İyad, Tur-Abdin'i, Mardin Kalesi'ni ve Dara'yı aynı şartlarda fethetti. Kardave Bazebdayı, Nusaybin andlaşmasına göre fethetti. Belazuri'de geçen rivayete göre buradaki kentlerin çoğu antlaşma yoluyla ele geçirilmiştir. Bu kentler arasında Kardeva Bazebda'da geçmektedir.²⁰⁷ Böylelikle Cizre ve civar yerleşim alanları da islam hâkimiyetine girmiştir.

2.1.8. Antep'in Fethi

Konumuzu teşkil eden Antep şehriyle ilgili bilgilere ilk çağa ait kaynak ve araştırmalarda rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte Antep'in 12 km kuzeyinde Antep-Maraş yolu üzerindeki "Dülük" (Doliche) oldukça eski bir yerleşim yeri olduğu bilinmektedir.²⁰⁸

Kuzey Suriye ile Mezopotamya'yı İç Anadolu'ya bağlayan yolların geçtiği yerler antik devirlerde iktisadi ve siyasi bütün faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdüğü yerleşim merkezleriyle çevrilidir. O devirlerde bu yerleşim merkezlerinin bulunduğu yer "Dülük" bölgesi olarak anılmıştır. Yine Fırat nehrini takip ederek Mezopotamya'dan gelen kervanların özellikle de eski ve ortaçağlarda Birecik ile Maraş arasında bir kavşak noktası da Dülük adıyla bilinen yer olmuştur. Bu kavşak noktasında birçok şehir kesişme halindedir ki Urfa, Maraş ve Halep bunlardan birkaçıdır. Bugün de Dülük adıyla anılan yere Asurlular Babiğü, Bilabhi, Doluk; Romalılar Dolichenus, Doulichia, Doliche; Bizanslılar ise Tolonbh, Teluk demişlerdir.²⁰⁹ İslam kaynaklarında buraya Daluk veya Dülük denilmiştir. Ortaçağda önemli bir şehir olan Dülük, daha

²⁰⁵ Metin Tuncel, "Cizre", s. 37.

²⁰⁶ İbn'i Şeddat, a.g.e., C.III, s. 216-219.

²⁰⁷ Belazuri, a.g.e., s. 251- 252.

²⁰⁸ Hüseyin Özdeğer, "Gaziantep", D.İ.A, C.XIII, İstanbul, 1996, s. 466.

²⁰⁹ Hüseyin Özdeğer, a.g.m., s. 466.

sonra ortadan kalkmıştır. Günümüzde Dülük'ün yerinde aynı adlı bir köy vardır. Halep 1908 vilayet salnamesinde vaktiyle bu havalinin merkezi olan Ayintep yaya yoluyla bir saat mesafede bulunan Dülük şehrinin, sonraki dönemlere doğru tamamen terk edilerek merkezinin bugünkü Gaziantep'e naklolunduğu mahalli mahkeme-i şer'iyeye sicillerine atfen yazılmaktadır. Ayintep, İslamiyet'in yayıldığı zaman diliminde fazla önem taşıyan bir şehir konumunda değildir. Bu dönemde o bölgede önemli olan mekân Dülük şehridir.²¹⁰

Yöredeki bilinen en eski yerleşim yeri il merkezinin 10 km kuzeyindeki Dülük kentidir ve ilk yerleşimler neolitik çağa kadar uzanmıştır.²¹¹ Dülük ve çevresini M.Ö. 1800-1200 yıllarına kadar hüküm süren Hitit Devleti sınırları içerisine almıştır. Bölge daha sonra Suriye'nin kuzeyinde kurulan Hitit şehir devletlerinin, ardından da Asurluların hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 613-612 yıllarında Medya Kralı Kiyaksar'ın Asurluları mağlup edip Ninova'yı almasıyla Dülük bölgesi, İran'da saltanat değişikliğine rağmen uzun müddet yine İranlıların nüfus sahasında kalmıştır. Asya seferine çıkan Büyük İskender, M.Ö. 334'te İssus Savaşı'nı kazanıp Dülük ve bölgesini de sınırlarına katmıştır. M.Ö. 190 yılında Dülük'e Roma, M.S. 395'ten itibaren de Bizanslılar hâkim olmuştur. Bizans hâkimiyeti sırasında Dülük ve yöresi Arap sınır bölgesinin önemli bir mevkiini teşkil etmekteydi. Uzun süre bu sınır bölgesinde Araplar ile Bizanslılar arasında mücadele devam etmiştir.²¹²

Uzun süre Doğu Roma İmparatorluğu'nun egemenliğinde bulunan Gaziantep bölgesi İslamiyet'in yayılmaya başladığı sırada Bizans'a bağlıydı.²¹³ Bölge Araplar tarafından ilk defa Hz. Ömer'in kumandanlarından İyad b. Ganem tarafından İslam topraklarına dâhil edilmiştir.²¹⁴ İyad b. Ganem daha sonra bölgenin önemli yerlerinden biri olan Kûrus'u fethetmiştir. Emrindeki askerlerle bölgeye gelen İyad, şehrin girişinde Kûrus'u temsil ettiğini ifade eden Hristiyan bir rahip tarafından karşılanmıştır. Rahip, kendisiyle anlaşmak istediğini bildirince İyad, onu geriden gelmekte olan Ebu Ubeyde'nin yanına göndermiştir. Rahip, Ebu Ubeyde'nin yanına varıp onunla anlaşınca, Ebu Ubeyde daha sonra Kûrus'a gitmiş ve buranın halkıyla barış antlaşması yapmıştır. Kûrus halkı, Ebu Ubeyde'yle Antakya halkının kabul ettiği koşullarla anlaşmıştır.

²¹⁰ Ahmet Demir, a.g.e., s. 41.

²¹¹ Ahmet Demir, a.g.e., s. 42.

²¹² Hüseyin Özdeğer, a.g.m., s. 466.

²¹³ Ahmet Demir, a.g.e., s. 43.

²¹⁴ Hüseyin Özdeğer, a.g.m., s. 466.

Kûrus şehrinin fethinden sonra Ebu Ubeyde süvarilerini dört bir tarafa göndererek Nikablus (Islahiye) sınırına kadar olan bütün Kûrus topraklarına sahip olmuştur. Bu fetihlerle birlikte Antakya bölgesi tamamıyla Müslümanların eline geçmiştir.²¹⁵

Ebu Ubeyde, Kûrus'u ele geçirdikten sonra aynı yıl içerisinde Halebü's -Sacur'a gitmiştir. Ebu Ubeyde bu dönemde Iyad'ı, öncü kuvvetler komutanı olarak Membic'e göndermiştir. Iyad, Membic'e gittiğinde şehir halkıyla haberleşerek onlarla barışçıl yollarla anlaşmak istediğini bildirmiş, Iyad'ın bu teşebbüsü kısa sürede sonuç vermiş ve Membic sakinleriyle Antakya Antlaşmasına benzer bir antlaşma imzalanmıştır.²¹⁶ Ebu Ubeyde, Halebü's Sacur'da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Iyad'a yardım için Membic'e gitmiş ve oraya vardığında Iyad b. Ganem'in, Membiclilerle imzaladığı anlaşmayı aynen kabul etmiş ve yürürlüğe koymuştur. Membic'in İslam hâkimiyetine girmesinden sonra Ebu Ubeyde, Iyad b. Ganem'i aynı yıl, Dülük ve Ra'ban üzerine göndermiştir.²¹⁷

Aldığı emir üzerine harekete geçen Iyad b. Ganem, askerleriyle birlikte kısa bir süre sonra Dülük ve Ra'ban'a varmıştır. Iyad b. Ganem savaşa girmeden buranın halkıyla barışçıl yollarla anlaşma yapmaya çalışmıştır.²¹⁸ Iyad b. Ganem uğraşları sonucunda Dülük ve Ra'ban halkıyla, Membiclilerle imzaladığına benzer bir anlaşma imzalamıştır. Iyad b. Ganem, Membic anlaşması şartlarından ziyade olarak Dülük ve Ra'banlılardan Bizanslıların durumlarını takip etmelerini ve gördükleri bütün gelişmeleri Müslümanlara haber vermelerini şart koşmuştur.²¹⁹

Dülük ve Ra'banlıların anlaşma şartlarını kabul etmeleriyle Gaziantep ve çevresi H.15 yılında barışçıl bir şekilde İslam hâkimiyetine girmiştir. Oranın meskûn halkı da süreç içerisinde diğer fethedilen yerlerde olduğu gibi kendi iradeleriyle İslam dinini kabul etmiştir.²²⁰

2.1.9. Adıyaman'ın Fethi

Hısn-ı Mansur, Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarından biri olan Adıyaman'ın eski adıdır. Kaynaklarda H. 7. yüzyılda buraya gelen Emevi

²¹⁵ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 454- 456.

²¹⁶ Ahmet Demir, a.g.e., s. 44.

²¹⁷ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 455.

²¹⁸ Ahmet Demir, a.g.e., s. 45.

²¹⁹ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 455.

²²⁰ Ahmet Demir, a.g.e., s. 45.

kumandanlarından Kays kabilesine mensup Mansur b. Ca'vene'ye izafeten bu ismin verildiği geçmektedir. Bu konuda diğer bir rivayete göre ise bu isim Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un adından gelmektedir.²²¹ İslam'ın bölgede yayıldığı zaman diliminde henüz kurulmamış bulunan Adıyaman şehri halk arasında Hısn-ı Mansur sözcüğünü çağrıştıran "Semsur" ismiyle de anılmıştır. Adıyaman, kalburca Çayı'na açılan Leman Vadisi'nde kurulmuştur. Arapça "Güzel Vadi" manasına gelen Vadi-i Leman sözcüğü süreç içerisinde Vadileman'a dönüşmüş, bu da Adıyaman olarak son şeklini almıştır.²²²

Eski Perre şehrinin yerini, Hısn-ı Mansur almıştır. Perre şehrinin yerini, Pirin köyü civarında kayalar içine oyulmuş mezarlar ve suyolları belirtir. Burası şimdiki Adıyaman şehrinin kuzeyindedir.²²³ Bölgede tarih öncesi medeniyetlerine ait çeşitli kalıntılar Pirin, Zey, Haydaran, Polanlı ve Gümüşkaya'da yapılan araştırmalar neticesinde bulunmuştur. Bu araştırmalar neticesinde Adıyaman ve çevresinin sırasıyla Hitit, Hurri, Mitanni, Kummuh, Asur hâkimiyetine girdikten sonra M.Ö. 7. yüzyılda bölgeye kuzeyden gelen Saka İskit Türklerinin egemen olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bölge Babil, Med, Pers ve Selevkosların yönetimine girer. M.Ö. 69- M.S. 72 yılları arasında Kommagene Krallığı kurulur. M.S. 72 yılından M.S. 395 yılına kadar Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında kalır. Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesinden sonra bölge Doğu Roma İmparatorluğunun eline geçer. Burada uzun süre Bizans ve Sasaniler arasında çekişme konusu olur.²²⁴

Bu bölgeye fetih hareketleri ise o dönem en işlek nokta olan Behesni (Besni), Sümeysat (Samsat) ve Kolik (Kâhta) şehirleri etrafında meydana gelmiştir. Mardin ve Urfa bölgelerinin tamamen alınmasından sonra, çevresinin güvenliğinin sağlanması hususunda İslam askerleri komşu bölgelerinin de denetim altına alınması gerektiğini anladıklarından bu bölgelere yönelmişlerdir.²²⁵

Urfa'nın fethi konusunda geçtiği gibi Iyad b. Ganem, Ruha halkı ile anlaşma yaptıktan sonra kendisi Harran'a dönmüştü. Fetih hareketlerini devam ettirmek amacıyla komutanlarından bazılarını ise kuzeye Adıyaman bölgesine doğru yönlendirmişti.²²⁶ Belazuri'ye göre Iyad b. Ganem, Sümeysat (Samsat)'a komutanları

²²¹ Yusuf Halaçoğlu, "Adıyaman", D.İ.A, C.I, İstanbul, 1988, s. 377.

²²² Ahmet Demir, a.g.e., s. 167.

²²³ Ahmet Demir, a.g.e., s. 168.

²²⁴ Mustafa Sucu, Adıyaman İli ve İlçeleri, Ördery Matbaası, Adana, 1985, s. 7-10.

²²⁵ Ahmet Demir, a.g.e., s. 168.

²²⁶ Mehmet Azimli, a.g.e., s. 56.

Muattal oğlu Safvan ile Mesleme oğlu Habib'i göndermiştir.²²⁷ O sırada Bizans valisi Ebu Heril Mekin, Sümeysat'ı elinde bulunduran kişidir. İyad b. Ganem de Harran'daki işleri yoluna koyup gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra, kendisi de vakit kaybetmeden Sümeysat'a gönderdiği kuvvetlerin arkasından gitmiştir. İyad b. Ganem ve arkadaşları Sümeysat'ta buluşmuştur.²²⁸ Safvan ile Habib bu çevrede birçok köy ve kaleyi fethetmişlerdir. İyad b. Ganem, buranın halkı ile er-Ruha antlaşmasına göre anlaşmıştır. İyad b. Ganem, daha sonra Suruç, Re's Keyfa, Ardu'l-Beyda'ya gelmiş ve bu toprakları savaşla almıştır; kaleleri halkıyla da er-Ruha örneğine göre anlaşmıştır. Sümeysat halkı antlaşmayı bozunca, İyad bunu haber alarak geri dönmüş ve fethedilinceye kadar burayı muhasara etmiştir. Nihayet Şehir, İyad b. Ganem tarafından uzun bir muhasaradan sonra fethedilmiştir.²²⁹

İyad b. Ganem Sümeysat'ı fethettikten sonra evre kaleleri fethetmiştir. Behesni de bu dönemde İslam egemenliğine alınmıştır. Behesni, Hz. Ömer zamanında Maraş'ın fethinden sonra açılan Bizans hududundaki Suğur el-Őamiye kalelerinden biri haline getirilmiştir.²³⁰

2.1.10. Batman'ın Fethi

Batman ve yöresi, İslam ncesi doğudan batıya uzanan geçiş yollarından olduğundan dolayı doğal olarak hem medeniyetler merkezi Anadolu'ya hâkim toplumların hem de bölgeye en yakın medeniyetleri inşa eden toplumların etkisi altına girmiştir. Bu anlamda bir ucu Akdeniz'de başlayıp diğer ucu Basra Körfezi'ne doğru uzanan bereketli hilalin bulunduğu bölgedeki Batman ve yöresine İslam ncesi dönemde değişik milletler hâkim olmuştur.

Bu yöre ilkçağ'da Asur Devleti'nin sınırları içerisindeydi. Bu dönemi daha sonra Kimmer ve İskitlerin akınları ile Med ve Pers hâkimiyeti takip etti. M.Ö. 330'lu yıllara kadar süren Pers hkimiyetinin ardından yöre Büyük İskender ve onun mirasçılarından olan Selevkilerin elinde kalmıştır.²³¹ Batman ve çevresine, İslamın ortaya çıkışının hemen öncesi dönemde Farslar hkimdi. Bölge Farslardan Anuşirvan'ın babası, Kubat bin Furuz tarafından fethedilmiştir. Kubat'ın bölgeye birçok yerleşim birimi inşa ettiği

²²⁷ Belazuri, a.g.e., s. 250.

²²⁸ Ahmet Demir, a.g.e., s. 169.

²²⁹ Belazuri, a.g.e., s. 250- 251.

²³⁰ Mükrimin Halil Yınanç, "Besni", İ.A, C.II, İstanbul, s. 570.

²³¹ Metin Tuncel, "Batman", D.İ.A, C.V, İstanbul, 1992, s. 200.

belirtilir. Kubat bin Furuz'dan sonra yerine oğlu Anuşirvan melik oldu. Anuşirvan'da babası gibi birçok imar ve iskân faaliyetinde bulunmuştur. Ortaçağ başında yeniden İran etkisine giren bölge Sasaniler ile Doğu Roma arasında sık sık el değiştirmiştir.²³² Bu dönemde genelde sınır çizgisi Batman suyu olmuş ve Hasankeyf (Capha) ve Dara Doğu Roma'da kalmıştır.²³³

Belazuriye göre Batman ve çevresi de Halife Hz. Ömer zamanında hemen hemen bütün Güneydoğu Anadolu'yu fetheden İyad b. Ganem tarafından İslam topraklarına katılmıştır.²³⁴

Bölgenin İslam orduları tarafından fethedilmesi konusunda değişik tarihler söz konusudur. Belazuri H. 19-20/M. 640-641 tarihini verir. Ayrıca Belazuri, İyad'ın aynı yıl içerisinde Erzen'e ve Hilat (Ahlat)'a kadar gittiğini söyler.²³⁵

İyad b. Ganem, hemen hemen bütün el-Cezîre'de uyguladığı Ruha antlaşmasını Batman ve çevresinde de uygulamıştır.

2.2. Fethedilen Beldelerdeki Uygulamalar

H. Ömer'in halifeliği döneminde ülke sınırlarının geniş bir coğrafi bölgeye yayılması, yönetim, siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda devletin örgütlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Bununla beraber İslam orduları tarafından fethedilen beldelerde ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde askeri ve idari uygulamalarla beraber dini ve sosyal bazı faaliyetlerde yapılmıştır. H. Ömer, bu uygulamaları yaparken herkese eşit davranmış; soyluluk, zenginlik, akrabalık, makam gibi unsurların adaleti engellemesine kesinlikle izin vermemiş, idaresi altındaki topraklarda adaletin katıksız bir biçimde uygulanması için her türlü önlemi almıştır.

2.2.1. Askeri ve İdari Uygulamalar

H. Ömer, İslam tarihinde ülkesini müteaddit ve ameli-idari taksimata tabi tutan ilk şahıstır. Bu taksimata göre ülke, sekiz bölgeye ayrılmış, her bölge de icabına göre kısımlara bölünmüştür. H. Ömer'in İslam ülkesinde uyguladığı ameli-idari taksimatı şu şekilde olmuştur:

²³² Komisyon, "Batman", International Americana Encyclopedia, C. III, İstanbul, 1993, s.113

²³³ E. Hanigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırları, Çev. Fikret Işıltan, 1970, s. 3.

²³⁴ Metin Tuncel, "Batman", s. 200.

²³⁵ Belazuri, a.g.e., s. 246-252.

1. Mekke Bölgesi,
2. Medine Bölgesi,
3. Suriye Bölgesi,
4. Basra Bölgesi,
5. Kufe Bölgesi,
6. El-Cezîre Bölgesi,
7. Mısır Bölgesi,
  - a. Yukarı Mısır Kısmı,
  - b. Aşağı Mısır Kısmı. Bu iki kısım 32 vilayete ayrılmıştır.
8. Filistin Bölgesi,
  - a. İlya Kısmı,
  - b. Remle Kısmı.²³⁶

Bu bölgelerden el-Cezîre bölgesinin fethi genel olarak İyad b. Ganem tarafından tamamlanmıştır. Bazı ufak mukavemet hareketlerinin vuku bulmasına rağmen bilhassa Diyar'ı-Mudar şehirleri sulhen teslim olarak cizye vermeyi kabul etmişlerdir. Belazuri'nin naklettiği rivayetlere göre İyad, el-Cezîre ve şehirlerini sulh, topraklarını da savaşıyla almıştır. İyad b. Ganem'in el-Cezîre halklarıyla yaptığı anlaşma şartları genel olarak aşağıdaki hususları ihtivâ etmektedir:

- 1- Cizye vergisini ödedikleri sürece, canları, malları, aileleri, şehirleri ve değirmenleri emniyette olacaktır.
- 2- Mevcut kiliseleri yıkılmayacak, yeni kilise inşâ edemeyecekler, açıkça çan çalmayacaklar ve haçlarını açıkta taşımayacaklar.
- 3- Evleri işgal edilmeyecek.
- 4- Yolunu bulamayanlara rehberlik edecekler.
- 5- Yol ve köprüleri tamir edecekler.
- 6- Müslümanlara karşı iyi niyet sahibi olacaklar. Şayet Müslümanlara hıyanet eder ve anlaşma şartlarına riayet etmezlerse himaye görmeyeceklerdir.²³⁷

Fetihlerden sonra bölgede yönetimle ilgili bir takım sorunların ortaya çıkmasını önlemek için Hz.Ömer'in görüşlerinden istifade edilerek muhtemel sorunlara karşılık yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenleme yapılırken orada yaşayan halkın istekleri göz ardı edilmediği gibi, onların yönetimlerine de çok fazla müdahale de

²³⁶ Hayati Ülkü, a.g.e., s. 382.

²³⁷ Belazuri, a.g.e., s. 246-252.

bulunulmamıştır. Bu yüzden fetihten önce devlet işlerinde çalışan görevliler, yine eski yerel idarenin başında kalmışlardır. Yönetimde böyle bir duruma gidilmesinin sebebi Müslümanlarda yeterli derecede bilginin, o dönem için olmayışıdır. Aslında böyle bir uygulama Müslümanların işini de kolaylaştırmıştır çünkü böylece el-Cezîre halkının, halife tarafından bölgeye tayin edilen valilere kolayca itaat etmeleri sağlanmıştır. Yalnız burada dikkate değer şey halkın bu itaat eylemini, önceki yönetime göre daha büyük bir zevkle yapmış olmasıdır. Buradaki halka gereken yerlerde gerektiği ölçüde müsamaha gösterilmiştir. Uygulanan siyaset ise, daha öncede geçtiği gibi yerlilerin yönetimine fazla müdahale etmeden, belli ilkeler doğrultusunda ülke yönetimini yerli halka bırakmak olmuştur.²³⁸

Bölgede İyad b. Ganem fazla güçlkle karşılaşmadan, üstün başarılar ve ganimetler elde etmiş olduktan sonra, Hz. Ömer tarafından Hıms ve el-Cezîre'ye vali olarak atanmıştır.²³⁹ Bu atanmanın nedeni de Arap fetih an'anesidir. Çünkü yapılan fetihlerde, eyaletleri fetheden orduların komutanları, genellikle fethettikleri yerlerin valisi oluyordu. Bunlar yalnız vali olarak kalmıyorlar, bu askeri komutanlar aynı zamanda hem imam, hem hatip olarak da görev yapmışlardır. Hatta en önceleri bu kişiler halk arasındaki anlaşmazlıkları çözmekle görevli olan kadılık vazifesini de yapmışlardır. Fethedilen yerlerdeki kadılık vazifesi uzun süre bu komutanlar tarafından yapılmış, bu vazife için hususi memur tayin edilmesi ise Emevi sülalesinin kurucusu zamanında olmuştur.²⁴⁰

El-Cezîre mezhep farklılıklarının çok olduğu bir bölge olarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Dolayısıyla bölgede hüküm vermek için titizlikle karar vermek çok önemli bir husustur. Bölgedeki valiler ancak kendilerine karşı yerli halkı temsil edecek olan ruhanilerin tayinlerini tasdik hakkını ellerinde tutmuştur. Ne sivil idareye, ne de kilisenin dâhili işlerine müdahalede bulunmayıp yalnız aralarında ihtilafa düşen partilerin bizzat müracaat etmeleri halinde dini hususlarda hakem vazifesi görmüştür.²⁴¹ İyad b. Ganem'den sonra kaynakların bildirdiğine göre halife, Habib b. Mesleme el-Fihri'yi görevden almış yerine Sa'id b. Amir b. Hızıem el-Cumahi ile Umeyr b. Sa'd el-

²³⁸ Mevlüt Koyuncu, a.g.e., s.138.

²³⁹ Abdullah Ekinci ve Kazım Paydaş, a.g.e., s. 61-62.

²⁴⁰ C. Brockelmann, a.g.e., s. 50.

²⁴¹ Fikret İşıltan, a.g.e., s. 92.

Ensari'yi vali olarak tayin etmiştir.²⁴² Sa'id b. Amir b. Hızıyem el-Cumahi, Hz. Peygamberin eski sahabelerinden olan bu zatın herhangi bir icraatta bulunmak için ömrü vefa etmemiş ve kendisi buraya tayin olduğu H. 20 de Hıms'ta vefat etmiştir.²⁴³

Onun vefatından sonra Hz. Ömer, sahabeden bu görev için Umeyr b. Sa'd el-En'sari'yi uygun görmüş ve onu tayin etmiştir. Bu kişi hakkında çok az bilgi mevcuttur. Burada bulunduğu üç yıl zarfında, Diyar'ı-Mudar ve Diyar'ı-Rabia'da mescidler bina ettiği hususundan başka bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ayrıca bölgenin idari olarak bağlandığı merkez Hıms olmasına rağmen ilk zamanlarda, bütün Diyar'ı-Mudar'ın merkezi olarak Ruha seçilmiş ve Iyad b. Ganem, el-Cezîre de bulunduğu zamanlarda burada kalmıştır. Diyar'ı-Mudar'ın merkezi sonraları Ruha'dan Harran'a kaydırılmış, Abbasiler zamanında ise Rakka ön plana çıkmıştır.²⁴⁴

İdari hususlarda Müslümanlar fethettikleri el-Cezîre bölgesindeki şehirlerle fazla ilgilenmemişlerdir. Var olan ve uygun gördükleri şeyleri muhafaza etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda bu yerlerde mevcut olan Bizans devlet enstitüyonlarından olduğu gibi istifade etmişlerdir. Hatta başlarda devletin müdahalesinin zaruri olduğu işlerde bile her şeyi Bizans idaresinde olan eski düzene göre devam ettirmişlerdir. Buna en güzel örnek mali hususlar ve para basılmasıdır. Yine hesap defterleri Süryaniler tarafından eski alışılmış lisanla tutulmuş, paralar Bizans ve İran yazıları ile hatta haçlar ve resimlerde muhafaza edilmek suretiyle basılmaya devam edilmiştir.²⁴⁵

Her devlette olduğu gibi İslam devletinde de devlet işlerinin yürütülmesi, ülkenin imarı ve kalkınması, kültür ve uygarlığın gelişmesi, halkın huzur ve refah içerisinde yaşaması için bir mali teşkilat oluşturulmuştur. Sabri Hizmetli'nin dediği gibi "Mali teşkilatı sağlam olan devletler güçlü ve uzun ömürlü olurken, mali yapısı zayıf ve yetersiz olanlar ise, fazla yaşamayıp; ekonomik, sosyal ve ahlaki bunalımlar sonucu yıkılmaya mahkûm olmuştur."²⁴⁶ İşte doğuşundan itibaren İslam devleti, devletin gelir ve gideriyle ilgili dengeyi korumaya çalışmış, bu amaçla bir Beytülmal (devlet hazinesi) kurmuştur. Oluşturulan Beytülmal'ın gelir kaynakları ise şu şekilde olmuştur:

²⁴² Halife b. Hayyat, Tarihu Halife Bin Hayyat, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001, s. 194; Belazuri, a.g.e., s. 252.

²⁴³ Belazuri, a.g.e., s. 252.

²⁴⁴ Fikret Işıltan, a.g.e., s.89-100.

²⁴⁵ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 90.

²⁴⁶ Sabri Hizmetli, İslam Tarihi, Ankara, 2001, s. 484.

- 1- Araziden alınan haraç vergisi,
- 2- Madenler, ganimet ve fey'den Beytülmal'a ayrılan hisse,
- 3- Zekât,
- 4- Cizye vergisi,
- 5- Müşriklerin İslam ülkesi ve limanlarına giren ticaret malları ve gemileri için ödedikleri gümrük vergisi (öşür),
- 6- Sahibi bilinmeyen yitik mal (lukata), varisi olmayan miras ve sulh yoluyla ele geçirilen mallar.²⁴⁷

Iyad b. Ganem tarafından fethedilen el-Cezîre bölgesindeki halk cizye vergisi ödemeyi kabul etmiştir. İslam hukukuna göre cizye, İslam devletinin sadece Müslüman olmayan vatandaşını yakından ilgilendiren bir vergidir. Bu vergiye, devletin Müslüman tebeden aldığı zekât karşılığı denilebilir. Çünkü Müslüman olmayan tebeayı cizyeye bağlamakla devlette bir denge sağlanmış bulunmaktadır. İslam nazarında Müslümanlarla zimmîler devletin vatandaşlarıdır. Aynı haklardan faydalanmakta ve aynı ölçülerde devletin imkânlarından yararlanmaktadır.²⁴⁸

Cizye, şahıs başına herkesten alınan bir çeşit baş vergisidir. Bu şahıs başına alınan vergiyi Müslüman olmayan herkes ödemezdi. Bazı kimseler bundan muaf tutulurdu ki bunlar; kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, din adamları ve harbe muktedir olmayanlardan oluşurdu.²⁴⁹ Anlaşılabacağı gibi bu vergi ancak bedenen ve ruhen sağlam, ödeme kudretine sahip ve reşid olan erkekleri ilgilendiriyordu. Kişi eğer Müslüman olursa cizye vermez, bunun yerine İslam hukukuna göre zekât vermekle mükellef olurdu.²⁵⁰

Kitap'la sabit olan bu vergiyi²⁵¹ veren zimmet ehli buna karşılık İslam devletinden kendisini ilgilendiren önemli haklar kazanmış oluyordu. Devlet bu vergiyi alarak onların hem haklarını hem de kendilerini koruyup bir de onlarla savaşmayacağına garanti vermiş oluyordu. Cizye alınırken de yine karşı taraf düşünülmüş yılda bir defa alınan cizye, kolaylık olsun diye iki taksitle de alındığı olmuştur. Ayrıca cizye herkesten

²⁴⁷ Nuri Ünlü, İslam Tarihi, C.I, İstanbul, 1997, s. 119.

²⁴⁸ Ziya Kazıcı, a.g.e., s. 435.

²⁴⁹ Hayati Ülkü, a.g.e., s. 391.

²⁵⁰ Sabri Hizmetli, a.g.e., s. 488.

²⁵¹ Tevbe, 9/29.

aynı miktar ve ölçüde alınmadığı gibi, cizye mükellefi mali durumuna göre “a’la”, “evsat”, “edna” olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.²⁵²

El-Cezîre bölgesindeki bazı bölgeler sulhen teslim olarak cizye vermeyi kabul etmişlerdi. Fakat bazı şehirler teslim olmadan önce Müslümanlar tarafından ele geçirildikleri için arazi harp hukukuna göre, anveten (harben) fethedilmiş kabul edilir. Şehirlerin sulhen ya da anveten ele geçirilmiş olması vergi miktarında farklılık meydana getirmiştir. Urfa ve Rakka ile yapılan sulh muahedesinde zikredilen şartlarla teslim oldukları için, mükellef tutuldukları vergi de aynı olmuştur.²⁵³

Belazuri de geçen şu rivayetler bu konuda daha da aydınlatıcı olacaktır. Bunlardan ilkinde göre beş altı günlük muhasaradan sonra kendiliğinden sulh talep eden Rakka halkına İyad b. Ganem şöyle demiştir; “Çiğnediğimiz ve elde ettiğimiz topraklar bize aittir. Yerli halk cizye verecektir. Her erkek yılda bir dinar verecek ancak kadınlar ve çocuklar bundan muaf tutulacaktır. Bir dinarın yanında, birkaç kafiz buğday ile bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal vereceklerdir.” İkinci rivayet ise şu şekildedir: “İyad bundan sonra Harran’a giderek Bacudda mevkiine nazil oldu ve öncülerini ileri gönderdi. Harran ahalisi kapılarını kapadılar. Kendisi buraya vasıl olunca Harran ahalisinden Harrani’ler kendisine elçi göndererek onun evvela Ruha’ya gitmesini ve bu şehirle yapacağı sulh şartlarına kendilerinin de razı olacaklarını bildirdiler. İyad bunun üzerine Ruha’ya gitti. Ruha ahalisi bir müddet Müslümanlara ok ve taş attılar. Müslümanlar onları hezimete uğrattılar. Bunun üzerine Urfalılar şehirlerine iltica ettiler ve sulh talebinde bulunmakta gecikmediler. İyad b. Ganem, razı oldu ve onlara şu mektubu yazdı: Bana şehrinizin kapısını açarsanız, ahaliden erkek başına bir dinar, iki mudd hububat verecek olursanız şahıslarınız, mallarınız ve size tabi olanlar emindirler.” Diğer bir rivayet ise “Re’su’l-Ayn, İyad’a teslim olmadı. Hz. Ömer’in el-Cezîre valisi Umeyr b. Sad, şehir halkının Müslümanlarla yaptığı şiddetli bir savaştan sonra, orasını silah zoruyla fethetti. Müslümanlar bundan sonra, toprakların şehir halkına iade edilmesi, adam başına dört dinar cizye konulması ve kadınlarının ve çocuklarının esir edilmemesi şartıyla onlarla andlaştı.”²⁵⁴

Yukarıdaki Belazuriye ait rivayetler bize el-Cezîre halkının vergi hükümlerini açıklayan bu konuda geniş bilgi veren hükümlerdir. Anlaşılacağı üzere ilk hamlede

²⁵² Ziya Kazıcı, a.g.e., s. 436.

²⁵³ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 89-92.

²⁵⁴ Belazuri, a.g.e., s. 248- 253.

halktan alınan, aynı vergi olarak da bilinen yağ, sirke ve yiyecek olmuştur. El-Cezîre bölgesindeki sulhen teslim olan şehirlerin halkından yılda cizye olarak bir dinar nakdi vergi ile miktarı iyice belli olmayan hububat, yağ, sirke tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Anveten alınan yerlerden ise yine erkek başına sulhen teslim olanlardan dört misli nakdi vergi alındığı anlaşılabılır.

Müslümanlara harpsiz itaat eden şehirler ve beldeler, harple kazanılan şehirler gibi değildir. Zira onlar özgürlüklerini ve mülklerini korurlardı. Bunların ödeyeceği harac ise teslim şartnamelerinde belirtilirdi.²⁵⁵ Müslüman harp hukukuna göre silah kuvvetiyle alınmış olan bölge ahalisinin hiçbir hak talep etme hakkı yoktur. Bunlar sahip oldukları her şey ile birlikte fatihin ganimeti kabul edilir, ganimetin beşte biri devlet için ayrılırdı. Ayrıca sahipleri tarafından terk edilmiş veya evvelce bağlı bulunduğu devletin beylik arazisini teşkil eden topraklarda Beytülmal'a devrediliyordu. Bunların dışındaki bütün menkul emlak, gayri menkuller ve aynı zamanda bizzat insanlar kanuna göre bütün Müslümanlara değil, fakat bu fethi başarmış olan orduya taksim edilmesi gerekiyordu. Fakat bunun tam manasıyla tatbikine imkân yoktu. Bu yüzden arazi bir sermaye kabul edilerek eski sahiplerine bir nevi kira mukabili terk edilmiştir. İşte yalnız bu kira bedeli muhariplere ve varislerine tahsis edilmiştir. Bu suretle fiiliyatta silah kuvvetiyle fethedilen bölgelerin vaziyeti, sulhen alınanlarınkinden pek farklı olmamıştır.²⁵⁶ Her ikisinde de verginin veya kiranın adı müştereken harac adı altındadır. Belazuri'deki şu rivayetler konuyu gayet güzel anlatan bilgiler vermiştir: “ İyad b. Ganem, çiğnediğimiz ve elde ettiğimiz topraklar bize aittir.” dedikten sonra harac ödemeleri şartıyla toprağı onlara bırakmıştır. Yine harben fetholunan Re'su'l-Ayn ahalisinden bir kısmı şehirlerini terk etmiş, bunların arazilerini Müslümanlar ikta olarak kullanmışlardır.²⁵⁷

Uygulamada harple fethedilen yerlerle harp edilmeden zaptedilen yerlerin durumu arasında esaslı bir fark yoktu; ancak harple ele geçirilen yerlerden alınan haraç keyfi olarak her zaman yükseltilebilirdi. Vergileri tahsil etmek ve bundan askerlere ve ailelere saptanan miktarlarda maaş vermek hakkı, bizzat devlete aittir. Hz. Ömer bu maaş sistemini Cabiye Meclisi'nde tespit etmiştir.²⁵⁸

²⁵⁵ Carl Brockelman, a.g.e., s. 50.

²⁵⁶ Fikret Işıltan, a.g.e., s. 95.

²⁵⁷ Belazuri, a.g.e., s. 248-253.

²⁵⁸ Carl Brockelmann, a.g.e., s. 51.

Hız. Peygamber dönemine baktığımızda esirlere karşı yapılan muamelede örnek davranışlar da görmekteyiz. Hız. Peygamber kendinden sonra gelen halifelere de bu konuda örnek teşkil etmiştir. Her şeyden önce esirlere kötü muameleyi yasaklamış onlara insani ve İslami muamelede bulunulmasını istemiştir. Resulullahın esirlere yaptığı muameleler; fidiye karşılığı serbest bırakma, Müslüman esirlere karşılık serbest bırakma, karşılıksız serbest bırakma, köle yapma şeklinde olmuştur. Hız. Ömer zamanında bu sistem devam etmiş antlaşmaya uyulduğu sürece kimse esir alınmamıştır.²⁵⁹

2.2.2. Dini ve Sosyal Uygulamalar

İslam tarihinin en önemli olaylarından birisi yapılan fetihlerdir. Bu fetihler, gerek Müslüman topluma gerekse fethedilen ülkelerin halklarına büyük yararlar sağlamıştır. Müslümanların dünyaya açılması, farklı dinlere ve kültürlere mensup topluluklarla tanışıp bunlarla birlikte yaşamaya başlaması, çeşitli konularda bilgi ve birikim elde edilmesi, siyasi, idari, ekonomik, kültürel ve sosyal yararlar sağlanması, görüş ve yaşantı itibarıyla değişim sürecine girmesi fetihler sayesinde olmuştur.

Bizans imparatorluğunun doğusunu ve Sasani imparatorluğunu içine İslam fetihleri bölgedeki Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerin çoğunun Müslüman olmasıyla sonuçlanan uzun bir tarihi süreci başlattığı gibi beraberinde İslam İmparatorluğunu da oluşturmuştur.²⁶⁰ Yeni ülkeler fethedilmekle beraber kazanılan tek şey toprak olmayıp fethedilen ülkelerin halkları da kazanılmıştır. Öyle ki onlar daha önce karşılaşmadıkları yeni bir din ve kültürle tanışmış, zulüm ve baskı yönetimlerinden kurtulup adil bir idareye kavuşmuşlardır. Daha önceleri sıkıntı içerisinde yaşadıkları topraklarda bu kez din ve ibadet hürriyeti, mal ve can güvenliği içerisinde varlıklarını sürdürmüştür. Ayrıca, birbirlerine yardımcı olarak ve birbirlerinin maddi ve manevi değerlerinden etkilenerek Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar birlikte kardeşçe yeni bir medeniyet meydana getirmişlerdir.²⁶¹

Fethedilen bölgelerde yerli halk ülkelerinden çıkarılmamış, din değiştirmeleri hususunda da herhangi bir zorlama kullanılmamıştır. Yerli halktan istenen şey yalnız

²⁵⁹ Halit Çil, Hız. Ömer Dönemi Ordu ve Orduğâhlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999, s. 109.

²⁶⁰ İra M. Lapidus, İslam Toplulukları Tarihi, Çev. Yasin Aktay, C.I, s. 77.

²⁶¹ Sabri Hizmetli, a.g.e., s. 450.

itaatti bu da dirlik ve düzenliğin sağlanması için gerekliydi. Kendi dinleri üzere kalıp itaat edenler, himayeleri için yalnız belli miktarda vergi vermekle yükümlü tutulmuştur. Bu sebeptendir ki, fethedilen ülkeler halklarının İslamlığı güzel olmuş ve buralarda dünyanın örnek medeniyetlerinden biri olan İslam medeniyeti kurulmuştur. Fetihler sonrasında herkese din ve vicdan, ibadet hürriyeti tanınmış İslamlaştırma politikası takip edilmemiştir. Eğer böyle olsaydı, fethedilen ülkelerde yaşayan herkesin Müslüman olması; hiçbir gayr-i müslimin ve camiden başka bir mabedin bulunmaması gerekirdi. Oysa İslam tarihi, Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin fethedilen ülkelere birlikte yaşadıklarını, camilerle kiliselerin ve havraların yan yana buldukları pek çok örneği apaçık ortaya koymaktadır.²⁶²

Ebu'l-Fazl İzzeti, İslâm'ın bölgede yayılma olayını T.Noldeke'den naklettiği rivayette bu konu güzel bir şekilde anlatılmıştır ki rivayet şöyledir: "İlk yüzyılların en dikkate değer olaylarından biri, İslâm'ın doğu Suriye'deki Hristiyanlarca benimsenmesidir. Oysa Dicle nehrinin suladığı topraklarda yaşayan Nasturî mezhebine bağlı bu Hristiyanlar, bir zamanlar Pers krallarının uyguladığı sert baskı ve kısımlara rağmen dinlerinden dönmemişlerdi. Bu şaşırtıcı sonucun doğmasında öyle görünüyor ki, Hristiyanların, İslâm gibi ruhbansız bir dini benimseyerek kendilerini ruhanîlerin dayanılmaz vesayet ve baskılarından kurtarmak arzusunun büyük rolü olmuştur."²⁶³

Müslüman orduları kimseye insafsızca hareket etmemiştir. Tarih, Müslümanlara kucak açan, onları istekle bekleyen, onların emri altında yaşamak isteyen milletlerle doludur. Ayrıca Müslümanlar, Zerdüşterli tıpkı Ehl-i Kitap gibi değerlendirerek onları zimmî statüsünde vatandaş olarak yaşattığı da bilinen bir gerçek değildir? Buna en güzel kanıt onbeş asırdır Müslümanların hâkim olduğu yerlerde Zerdüş, Hristiyan, Süryani, Musevilerin birarada yaşamasıdır. Zimmî statüsündeki bu halkların malları canları, ırzları koruma altına alınmış ve yüzyıllar boyu bu topraklarda yaşamaları sağlanmıştır. Bırakın bir kimsenin konuşmasından dolayı dillerinin kesilmesini, devletin İran'daki divanları Farsça, Suriye'deki divanları Rumca, Mısırdakileri ise Kıptice tutulmuştur.²⁶⁴

Esasen Müslümanların fütuhâtı genel olarak, buldukları bölgelerde zulüm gören insanların topraklarına yapılmıştır. Şam bölgesindeki halklar Müslüman

²⁶² Sabri Hizmetli, a.g.e., s. 451.

²⁶³ Ebulfazl İzzeti, İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş, Trc. Cahit Koytak, İstanbul, 2003, s. 110.

²⁶⁴ Mehmet Azimli, a.g.e., s. 72.

ordularını davul ve zurna eşliğinde karşılarken, İspanya'daki İspanyollar bizzat İslam ordusunu davet etmişlerdir. Aynı gerekçe Sicilya'nın fethi için de geçerlidir. Bu da gösteriyor ki Müslüman orduları zulüm gören halkların bir kurtarıcısı olmuşlardır. Onları kurtarmak için gitmişler ve bu seferlere de fetih adını vermişlerdir. Yani bir anlamda açmak anlamına gelen fetih, zulüm gören halkı esaretten özgürlüğe çıkarmak, esaret kapılarını açmak, rahata kavuşturmak anlamında kullanılmıştır ki, tarihen de böyle olduğu gerçektir. Bu noktada şu farkı da belirtmek gerekir ki, İslam'ı yaymak ile İslam'ı ulaştırmak farklı şeylerdir. Hz. Ömer dönemi fetihlerinde Müslümanlar ikincisini uygulamışlardır. Eğer bu fetihler sırasında Müslümanların hedefi, her halükarda dinin ulaştırılması değil, dinin yaygınlaştırılması ve Müslüman sayısının çoğaltılması olsaydı, Müslüman fatihler öncelikle İslam'ın yayılmasının önündeki en büyük engel olan diğer dinlerin din adamlarını, rahiplerini, papazlarını öldürmeleri gerekirdi. Ayrıca bu mantıkla Müslümanların eline geçtikten sonra kilise ve havraları yıkarlar ve tekrar açılmasına engel olurlardı. Ancak tam tersi olmuştur. Müslümanlar din adamlarını öldürmedikleri gibi, fetihlerden sonra sayıları binleri bulan birçok kilisenin açılmasına izin verdiler.²⁶⁵

Zaten bu fütühatın başlangıcını teşkil eden ilk sefere Hz. Ebu Bekir ordusunu gönderirken aynen şöyle demişti: "...İhtiyarları, kadınları, çocukları öldürmeyin. Yemek müstesna hayvanları kesmeyin, hurma ağaçlarını kesmeyin, verdiğiniz ahitlerden dönmeyin, hainlik etmeyin, çalmayın, müslle yapmayın, manastırlarda din adamları göreceksiniz onlara dokunmayın..."²⁶⁶ Fethedilen bölgelerdeki halkın dini yaşayışlarına hiçbir müdahalede bulunmayan Müslümanlar, İslamı ulaştırmak amacıyla camiler inşa etmişlerdir. Hz. Ömer döneminde İslam ülkesinde yaklaşık 4000 cami yapılmıştır.²⁶⁷ Belazuri, Sa'id b. Amir b. Hizyam'ın kısa valiliği döneminde biri Urfa diğeri de Rakka olmak üzere iki cami yaptırdığını bildirmektedir. Sa'id b. Amir b. Hizyam'dan sonra Urfa valisi olan Ümeyr b. Sa'd el-Ensari, Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Mudar mescitlerini yapmışlardır.²⁶⁸ Ayrıca İyad b. Ganem'in, Harran'ı fethettiği zaman burada bulunan bir mabedi camiye çevirdiği kaynaklarda geçmektedir. Bu camiden söz eden İbn-i Şeddad, caminin Ay Mabedi (Sin Mabedi) olduğunu ve Hz. Ömer zamanında

²⁶⁵ Mehmet Azimli, a.g.e., s.73-97.

²⁶⁶ İbnü'l Esir, a.g.e., C.II, s. 335.

²⁶⁷ Mehmet Zeki Canan, a.g.e., s. 528.

²⁶⁸ Belazuri, a.g.e., s. 255.

Iyad b. Ganem, Harran'ı ele geçirdiğinde M. 640 yılında mabedi camiye çevirdiğini yazmıştır. Araştırma konusu olarak Ulu Cami'yi seçen D. Talbot Rice, caminin avlu kapıları girişinde bulunan ve Babil Kralı Nabonid dönemine, M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Ay Tanrısı Sin ve Güneş tanrısı Şamas'ı simgeleyen üç reliefe dayanarak İbn-i Şeddad'ın ileriye sürdüklerini doğrulamıştır.²⁶⁹ Yine Amid fethedildiği zaman ilk iş olarak şehrin ortasında bulunan Mar-Toma(Saint-Thoma) kilisesinin bir kısmını (sonradan tamamı) bugünkü Ulu Cami'ye çevrilerek Müslümanların ibadetine ayırmıştır.²⁷⁰

Gaziantep' in Düğmeci mahallesinde bulunan tarihi Ömeriye Cami, Antep' in en eski camisi olarak bilinmektedir. Hicri 607 (M. 1210) yılında tamir geçirdiği kayıtlarda yazmaktadır. Caminin kimin tarafından yapıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte Halife Hz. Ömer zamanında yapıldığı ya da Hz. Ömer' in kızından olma torunu Emevi Halifesi Ömer bin Abdülaziz tarafından yaptırıldığı söylendiği gibi, birincisinin yaptırıp ikincisinin onarttığı hakkında söylentiler vardır. Caminin bir diğer adı da iki Ömer anlamında “Ömereyn” dir.²⁷¹

Devletin temel görevlerinden birisi şüphesiz ilmin insanlara ulaştırılmasıdır. Hz. Ömer, fethedilen bölgelerde okullar açmış, buralara müderrisler tayin etmiş ve Kur'an-ı Kerim'i okumak ve onunla amel edebilmek için gerekli olan eğitimin verilmesini sağlama yolunda gayret sarfetmiştir. İslâm'ın, müslüman olan insanlara öğretilmesi ve tebliğ çalışmalarının yürütülmesi için sahabîlerden ve diğer âlimlerden istifade etmiş ve onları değişik bölgelerde görevlendirmiştir. İslam ordularının fethettiği bölgelerdeki halk ise, müslümanlardan gördükleri müsamaha ve âdil davranışlardan etkilenerek kitleler halinde İslâma girmiştir. Asırlarca Bizans ve İran devletlerinin zulmü altında ezilen, horlanan topluluklar İslâmın kuşatıcı merhameti ile yüz yüze geldiklerinde müslüman olmakta tereddüt göstermemişlerdir. Kendi dinlerinden dönmek istemeyenler ise hiç bir baskıya maruz kalmadıkları gibi, geniş bir inanç hürriyetine kavuşmuşlardır.

²⁶⁹ Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 37-38.

²⁷⁰ Şevket Beysanoğlu, a.g.e., C.I, s. 160.

²⁷¹ Ömeriye Cami, <http://www.gaziantep.com/tr/yerel-bilgiler/omeriye-camii> (Erişim Tarihi: 10.01.2010)

SONUÇ

Hız. Ebubekir döneminde devam eden İslam Fethi, Yermük'te Bizans ordusu tarafından durdurulmak istenmiştir. Hız. Ömer'in halife seçilmesiyle bu Bizans engeli aşılmış ve bu bölgedeki fetihler hızlanarak devam etmiştir. Hız. Ömer halife olduğu sırada Suriye'deki fetih hareketleri devam ediyordu. Hız. Ömer Suriye'nin fethedilmesine önem verdi. Görevlendirdiği birlikler kısa sürede Suriye'nin tamamını fethettiler. Fethedilen şehirlerdeki insanlar, din ve ibadetlerinde serbest bırakılmışlardır.

Suriye'nin fethi tamamlandığı zaman Filistin ve Kudüs hariç her yer İslam birlikleri tarafından fethedilmişti. Kudüs halkı sıranın kendisine geldiğini görerek Bizans'tan yardım istemiş ve deniz yoluyla büyük bir Bizans ordusu Filistine gelmiştir. Ecnadeyn denilen yerde yapılan savaşı İslam ordusu kazanmış böylece Suriye ve Filistin'de müslümanların karşısına çıkacak bir Bizans ordusu kalmamıştır. Sasanilerle yapılan Kadisiye ve Nihavent savaşlarının sonucunda İran ve Irak toprakları müslümanların eline geçince Hız. Ömer döneminde sınırlar, Azerbaycan, Yukarı Mezopotamya, İran, Irak, Filistin, Suriye ve Mısır ülkelerini içine almıştır.

Fetihler neticesinde Müslüman Arap devletinin toprakları artmış ve sınırlar İran ve Bizans imparatorluğu aleyhine genişlemiştir. Bu dönemde el-Cezîre ahalisi, Hıms'ı kuşatma teşebbüsünde bulunan Heraklios'a yardım etmekten son anda vazgeçtiği için Bizans'tan kopmuştur. Dolayısıyla burası İranlılar, Bizanslılar ve Müslümanlar arasında kalan bir ara bölgeye dönüşmüştür. Fethedilen bölgelerin kontrol altında tutulabilmesi, kuzeyde Ermenistan ve doğuda Horasan'a seferlerin sıhhatli bir şekilde yapılabilmesini düşünen hilafet makamındaki Hız. Ömer, el-Cezîre'nin fethine karar vermiştir. Bu bölge Bizans ve Sasani arasında sürekli el değiştiren tampon bir yer niteliğindedir. Irak, Suriye ve Güney Anadolu üçgeni arasında kalan ve Dicle ile Fırat'ın suları ile beslenerek ziraata elverişli toprakları oluşturan el-Cezîre bölgesi, aynı zamanda ticarî yollar arasında da bir köprü vazifesi görmektedir. El-Cezîre'nin sahip olduğu bu özellikler, Sasani ile Roma devleti arasında mücadelelerin yapılmasında etkili rol oynamıştır. Bu mücadele zincirine M.7. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyası da katılmıştır. Nihayet bölge Hız. Ömer döneminden itibaren Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.

El-Cezîre bölgesindeki fetihlerde İyad b. Ganem ve Halid b. Velid etkin rol oynamışlardır. Bu bölgedeki Urfa şehri savaşız olarak İslam hâkimiyetini kabul etmiş; Re'su'l-Ayn ve Suruç hariç Harran, Süveyda, Viranşehir ve Urfa'nın mülhakatı konumundaki diğer beldeler herhangi bir zorluk yaşanmadan andlaşma ile İslam hâkimiyetine girmiştir. O dönemde Adıyaman'ın merkezi konumundaki Sümeysat da andlaşmayla alınmış, Mardin, Batman gibi birçok yerleşim yeri ve çevresi de bu dönemde İslam hâkimiyetine girmiştir.

Fetihler sonucunda Araplar, kazanılan galibiyetlerin semeresini toplamış ve ülkelerine yeni ülkeler katarak zenginleşmişlerdir. Fethedilen bölgelerde mezhep mücadelelerini bir kenara bırakırsak değişen şeyin onlar için yalnızca yönetim olduğu anlaşılmaktadır. Eskiden Bizans İmparatorluğu'na ve onun valisine boyun eğmekte olan halk, fetihlerden sonra ise Arap halifesine ve onun tayin ettiği emire kolayca itaat etmişlerdir. Hatta bunu Bizans'a göstermiş oldukları bağlılık ve itaate nazaran daha büyük bir istekle yapmışlardır. Bu sırada Urfa'da bulunan ve sayıları çok az olan bir Hristiyan kitlenin inançlarını Bizans devrine nazaran daha rahat yaşadığı ve daha çok huzur içinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde fethedilen Urfa, Mardin, Diyarbakır, Adıyaman ve diğer bölgelerdeki halkın bir kısmı, İslam dinini kabul etmiş fakat insanların İslam dinini kabul etmelerinde asla güç ve kuvvet kullanılmamıştır. Eski dinlerine bağlı kalanlara karşı Arapların göstermiş olduğu güzel muamele, bunun en güzel şahidi olmuştur.

Bu dönemde dinî ve evrensel hedeflerin, fetihlerde asıl amaç olmasına çalışılmıştır. Böylece ilk fetihlerin ana gerekçesini dinî motifler oluşturmuştur. Ganimet sevdası, fetihlere sürükleyici neden olmamıştır. Fetihler, dinî heyecan ve İslamî erdemle yapılmıştır. Müslümanlar fethettikleri ülkelerde emniyeti ve düzeni tesis ederek büyük ıslahatlar gerçekleştirmişler, idareyi tanzim ederek hâkimler tayin etmiş ve verginin toplanmasını düzene bağlamışlar, köprüler, havuzlar ve kanallar inşa etmişlerdir. Yani, Müslümanlar ülke sınırlarını genişletirken fethedilen yerlere de İslam medeniyetini götürmüşlerdir. Will Durant'ın, İslam Medeniyeti isimli kitabında dediği gibi, bu zamandaki Müslümanlar, devlet düzeninde ve teşkilatında, hayat seviyesinde, insan haklarında, dini müsamaha ve hoşgörüde, edebiyat, ilim, tıp ve felsefede bütün dünyaya öncülük etmişlerdir.

Sonuç olarak; El-Cezîre bölgesinin Müslümanlarca ele geçirilmesi, İslâm medeniyetinin gelişmesi ve dünyaya ışık tutması açısından oldukça etkili olmuştur. Nitekim dünyanın en eski ilim yuvalarının kurulduğu yer bu bölge olmuştur. Ayrıca ticaret ve kültür açısından doğu ile batıyı birbirine bağlayan yolların bir düğüm noktası oluşturması, bölgede şehirciliğın süratli bir şekilde gelişmesine de yardımcı olarak medeniyetin ileri bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır.

BİBLİOGRAFYA

- ABDULGANİ EFENDİ; Mardin Tarihi, (Haz: Burhan Zengin), Ankara, 1999.
- AHMET CEVDET PAŞA; Peygamberler ve Halifeler Tarihi, C.I-II, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2007.
- AKŞİT, Niyazi ; “Diyarbakır”, A’dan Z’ye Tarih Ansiklopedisi, Serhat Yayıncılık.
- ALAEDDİNOĞLU, Faruk, Mehmet Zeydin Yıldız, Rıfki Sındır; “Geçmişten Günümüze Şırnak ve Çevresinin Sosyo- Demografik Gelişimi”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2010.
- ALGÜL, Hüseyin; İslam Tarihi, C.II, Gonca Yayınları, İstanbul, 1986.
- AYDIN, Suavi, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal; Mardin (Aşiret, Cemaat, Devlet), Ankara, 2000.
- AZİMLİ, Mehmet ; “İslam’ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarında Nusaybin’in Fethi”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C.I, İstanbul, 2007.
- AZİMLİ, Mehmet; Hz. Safvan b. Muattal ve Adıyaman Bölgesinin İslamlaşması, Adıyaman Belediyesi Kültür Yayınları, Diyarbakır, 2008.
- AZİMLİ, Mehmet; İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır’ın Fethine Katılan Sahabelerle İlgili Bazı Mülahazalar, Oğuzlardan Osmanlıya Kadar Sempozyumu, Diyarbakır, 2003.
- BELAZURİ; Fütuhu’l Buldan, (Çev: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- BEYSANOĞLU, Şevket; Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar), C. I, Ankara, 1998.
- BROCKELMANN, Carl; İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, (Çev: N. Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- BULDUK, Abdulgani; El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi, (Haz: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2004.
- CANAN, Mehmet Zeki; İslam Tarihi, C. I, İstanbul, 1977.
- CÖHCE, Salim ; “İslam Hâkimiyetine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C. I, İstanbul, 2007.

- ÇEVİK, Adnan ; “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C.I, İstanbul, 2007.
- ÇEVİK, Adnan; “Ortaçağ İslam Coğrafyacılara Göre Nusaybin”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C.I, İstanbul, 2007.
- ÇEVİK, Adnan; XI-XIII Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) , Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.
- ÇİL, Halit; Hz. Ömer Dönemi Ordu ve Ordugâhlar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara, 1999.
- DANIŞMAN, Zuhuri; Büyük İslam Tarihi, C.III, Tarih Yayınları, İstanbul, 1985.
- DARKOT, Besim; “Diyarbakir”, İslam Ansiklopedisi (İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lugatı), C.III, M.E.B, İstanbul.
- DEMİR, Ahmet; İslam’ın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri), Kent Yayınları, İstanbul, 2008.
- DURANT, Will; İslam Medeniyeti, (Çev: Orhan Bahaeddin), İstanbul, trsz.
- EBU YUSUF, Kitabü’l Harac, (Ter: İ. Karakaya), Ankara, 1982.
- EKİNCİ, Abdullah, Ahmet KÜTÜK; “İki Mekan Bir İsim: Nusaybin İle İlgili Kaynaklarda Geçen Bir Hatanın Tashihi”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C.I, İstanbul, 2007.
- EKİNCİ, Abdullah, Kazım Paydaş; Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa, 2008.
- ERASLAN, Sadık; Sosyal ve Politik Sonuçlarıyla Hz.Ömer Devri Fetih Hareketleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara, 1997.
- ERKANAL, Hayat ; “Mezopotamya’ya Açılan Kapı Nusaybin”, Makalelerle Mardin, (Haz: İbrahim Özçoşar), C. I, İstanbul, 2007.
- FAYDA, Mustafa; Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1989.
- GÜLER, Selahattin; Tarih İçinde Şanlıurfa, Şanlıurfa Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

- GÜNDÜZ, Şinasi ; “Sabii Geleneğinde Harran”, I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, C.I, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Şanlıurfa, 2006.
- GÜNEŞ, Hüseyin Haşimi; Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- HALAÇOĞLU, Yusuf ; “Adıyaman”, D.İ.A, C.I, İstanbul, 1988.
- HALİFE B. HAYYAT; Tarihu Halife B. Hayyat, (Çev: Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001.
- HASAN, H. İbrahim; İslam Tarihi, C.I, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1991.
- HİTTİ, Philip; Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, (Çev: S. Tuğ), C. I, İstanbul, 1995.
- HİZMETLİ, Sabri; İslam Tarihi (İlk Dönem), Ankara, 2001.
- HONIGMANN, Ernst; Bizans Devletinin Doğu Sınırları, (Çev: Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1970.
- IRA M. LAPIDUS; İslam Toplamları Tarihi, (Çev: Yasin Aktay), C.I, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İŞILTAN, Fikret; Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1960.
- İBN'İ KESİR; el-Bidaye ve'n Nihaye, (Çev: Mehmet Keskin), C.II, V, VII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- İBN'İ ŞEDDAT; el-Ulaku'l Hatıra Fî Zikrî Umera Şam ve'l Cezîre, İzzettin Muhammed b. Ali b. İbrahim, C. III, Dımışk, 1991.
- İBNÜ'L ESİR; İslam Tarihi (El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi), (Çev: M. Beşir Eryarsoy), C. II, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.
- İZZETİ, Ebu'l Fazl; İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş, (Trc: Cahit Koytak), İstanbul, 2003.
- KAEGİ, Walter; Bizans ve İlk İslam Fetihleri, (Çev: M. Özay), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000.
- KAZICI, Ziya; İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, M.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 2003.
- KİTAPÇI, Zekeriya; Yeni İslam Tarihi ve Türkler, C.I-II, Konya, 1999.
- KOMİSYON; “Mardin”, Yaşayan Tarih Mardin, Mardin Valiliği, İstanbul.
- KOMİSYON; “Batman”, International Americana Encyclopedia, C.III, İstanbul, 1993.

- KOMİSYON; “Mardin” Anna Britannica, C. XV, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- KOMİSYON; “Mardin”, Meydan Larousse, C. XIII, Sabah Gazetesi Yayınları, 1992.
- KOMİSYON; “Mardin”, Yeni Rehber Ansiklopedisi, İstanbul, C.XIII, Türkiye Gazetesi Yayınları, 1994
- KOMİSYON; “Mardin”, Yeni Türk Ansiklopedisi, C.VI, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985.
- KOYUNCU, Mevlüt; “İlk İslam Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, SAÜ Fen Edebiyat dergisi, www. fed. sakarya. edu. tr / arşiv / yayınlanmış -sayıları, 2008, s. 132, (22.09.2011)
- LEWİS, Bernard; Tarihte Araplar, (Çev: Hakkı Dursun Yıldız), Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- MANTRAN, Robert; İslamın Yayılış Tarihi (VII –XI Yüzyıllar), (Çev: İsmet Kayaoğlu), Ankara, 1981.
- NACİ, Mualim; Lugat-ı Naci, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÖMERİYE CAMİİ; [http://www.gaziantep.com/tr/yerel-bilgiler/omeriye camii](http://www.gaziantep.com/tr/yerel-bilgiler/omeriye_camii), (Erişim Tarihi: 10.01.2010)
- ÖZDEĞER, Hüseyin ; “Gaziantep”, D.İ.A, C.XIII, İstanbul, 1996.
- RAMAZANOĞLU, Mahmud Sami; Hulefa-i Raşidin, Erkam Yayınları, İstanbul, 1983.
- SAVRAN, Ahmet ; “Meyyafarikin”, D.İ.A, C. XXIX, Ankara, 2004.
- SUCU, Mustafa; Adıyaman İli ve İlçeleri, Ördere Matbaası, Adana, 1985.
- ŞAKİR, Mahmut; Dört Halife, (Çev: Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1994.
- ŞAKİR, Mahmut; Sahabe Hayatından Tablolar, (Çev: K. Ağırakça), C. III, Ravza Yayınları, İstanbul, 1988.
- ŞEŞEN, Ramazan; Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- TABERİ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir; Tarih-i Taberi, (Ter: M. Faruk Gürünca), C.III, Sağlam Yayınevi, İstanbul.
- TAŞDEMİR, Mehmet ; “Mardin”, D.İ.A, C.XXVIII, Ankara, 2003.
- TUNCEL, Metin ; “Nusaybin”, D.İ.A, C.XXXIII, İstanbul, 1997
- TUNCEL, Metin; “Anadolu”, D.İ.A, C.III, İstanbul, 1991.
- TUNCEL, Metin; “Batman”, D.İ.A, C.V, İstanbul, 1992.
- ÜLKÜ, Hayati; Muhtasar İslam Tarihi, C. I, 1972.

- ÜNLÜ, Nuri; İslam Tarihi, (Başlangıçtan Osmanlıya Kadar), C.I, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- WELLHAUSEN, Julius; İslamın En Eski Tarihine Giriş, (Çev: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.
- YAŞAR, Şükran; III-VII. Yüzyıllarda Urfa (Siyasi, Fiziki, İdari, Dini ve Sosyo Ekonomik Yapı), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), F.Ü.S.B.E., Elazığ, 2003.
- YAZIR, M. Hamdi; Kur'an- Kerim ve Türkçe Meali, Sefa Yayıncılık, Ankara 2000.
- YILDIZ, Mehmet Zeydin, Mehmet Haykır, Erdal Erdem ; "Cizre'nin Kentsel Gelişim Süreci", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2010.
- YINANÇ, Mükrimin Halil; "Besni", İ.A, C.II., M.E.B, İstanbul.
- ZEBİDİ, Zeynü'd-din Ahmet; Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, (Çev: Kamil Miras), C.VIII, Ankara, 1984.

ÖZGEÇMİŞ

1984 yılında Elazığ'da doğdum. İlköğrenimimi Elazığ Org. Bedrettin Demirel İlköğretim Okulu'nda, liseyi ise Elazığ Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde okudum. 2003 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandım ve 2007 yılında mezun oldum. 2007 yılından itibaren ise Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktayım.

Ayşegül ÖZTÜRK